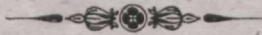

1125.
mm

1006.

Koli-ramat.

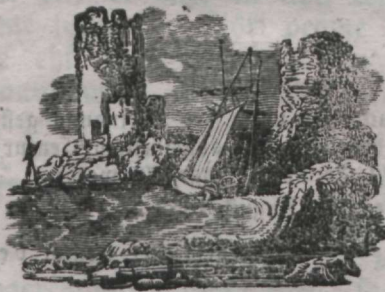

Seitsmes jaggo.

Sündinud asjade juttustaminne.

Esimesenne pool.

Tartus.

H. Laakmanni kirjade ja kalluga trükkitud.

1858.

Gegen den Druck dieser Schrift ist, nach vorgängiger
Durchsicht, von Seiten des Livl. Evangel.-Luth. Consistoriums
nichts einzuwenden.

Riga Schloß, den 18. August 1858.

Im Namen und von wegen des Livl.
Evangel.-Luth. Consistoriums

Burchard v. Clot, Assessor.

P. A. Busch, Notair.

Der Druck wird unter der Bedingung gestattet, daß nach
Beendigung desselben der abgetheilten Censur die vorschrift-
mäßige Anzahl Exemplare zugestellt werde.

Dorpat, den 29. August 1858.

Abgetheilter Censor de la Croix.

Geskõne.

Suus aastat on jo täis, et Marahwale lub-
bati koli = ramat murretseda, ja ikka weel ei olle
tootus töeks sanud! Seddawisi wõib mõnnigi nur-
riseda, kes sedda teab, et wiimne ehk seitšmes koli-
ramatu jaggo, mis ühtlasse teiste jaudega pididi
hakkatama, praegugi weel ei olle wäljatulnud, ning
arwab sedda wiimist üks ehk trükkia, teine ehk
kirjutaja, kolmas ehk wäljaandja süüks. Agga ehk
meil kül häbbi on, et meie ni ilda omma töga
seie male olleme jõudnud, süiski peame ennast se-
kõrd laiskusse ehk holetusse süüist keigest wäest
puhtaks wabbandama. Sesinnane koli = ramatu
wiimne jaggo, kellega sündinud asjade teadust tah-
heti kolilastele kätteanda, tarwitab kirjutajat, kes
iseseärranis rikkas on waimuandide polest. Nisug-
gune mees ei olle naljalt leida ja ükski ei raatfi
ka nipea tööd ennese peäle wõtta, kui ta arwab,
et teine ehk parreminne asjaga kõrda saab. Peä-
legi on koli = ramatu kirjutajad keif puhhas mehhed,
kes omma raske ammeti tö parrast ei läbbe paljo
aega nisugguse sohhitõ peäle kullutada. Nenda läks
aeg käest ärra, agga tö jäi kätte ja langes wimate
selle peäle, kes ennesest peab tunnistama: Taht-
mist on kül ja head meelt ja mõttet ka, armsa
Marahwale head tehha, agga jõud on kassin ja
waimuandide polest pudus ja waesus. Süiski,
mis on tootud, peab täidetama, ja wõlg, mis on
tehtud, peab maksetama, kui mitte kuhjapeaga

moõduga, siis ommete seddamõda, kui wõllamatsja on armuandid sanud. Sepärrast pallub se koli-ramatu jau kirjutaja, et luggiad heaks wõttaksid, mis neile heast süddamest siin pakutakse.

Sesinnane ramat tahhab luggiat ses ussus kinnitada, et Jummal arm ja helde meel innimeste wasto ial ärra ei lõppe, waid põlwest põlweni kestab ni kaua kui ilm seisab. Innimeste pat, rummalus ja tiggedus sünnitab ni palju kurja, et innimesed jo ammogi olleksid keif ilma hukka saatnud ja issegi hukka läinud, kui Jummal sedda kahju ei parrandaks, mis nemmad tewad, ja nende kurjad teud ei wõttaks ikka jälle heaks pöördada. Sedda tunneme selgeste ärra, kui meie loeme, mis tännini Ma peäl on sündinud, ja nenda kinnitab sündinud asjade teadus meie süddames lotust Jummal peäle, kes armust ja heldussest omma wägewa käega keif hädda ja kurjust ikka jälle parrandab ja õiendab. Sesamma pärrast kulutab ka Jummal sõnna piiblimatus neid asju, mis wannal aial on sündinud. Wannas Testamentis loeme innimeste sugu algusse asju ja keif Israeli rahwa lugu enne meie Issanda Jesusse Kristusse sündimist, ja Ues Testamentis jälle Issanda Jesusse Kristusse ellukõrda ja neid asju, mis pühha apostlid on teinud ja kannatanud. Siiski on weel palju muud asju Ma peäl sündinud, mis pühha kirja ei olle üllespandud. Enne Jesusse sündimist ollid mitto suurt kuningriiki Ma peäl, mis pühhas kirjast ei olle nimmetud ehk kelest seäl muud ei olle leida, kui agga nende nimmed. Pärrast Jesusst Kristusst on Jummal riik Ma peäl ikka suremaks läinud; agga kuidawisi ristiusk häist ja kurjist päriwist läbbimines omma teed tännini on eddasiläinud, seddagi ei leita pühhas kirjast. Se keif on sündinud, kui pühhad kirjad jo ollid walmis kirjutud. Sepärrast tah-

hame sessinnatses ramatus mõnda neist sündinud asjust kirja panna, mis tähhelepannemisise wäärt on, ehk nemmad kül piiblivramatusse ei olle üllepandud, nink kust innimenne wöib öppida, kuidas innimeste suggu esimesest algusest tännini on sigginend, kord kirja, kord head põlwe näinud, egga keige omma rummalusse ja kurjussega hukka läinud, waid Summala armu hole läbbi aega möda parrema kõrra peäle sanud.

Et keif sündinud asjad kõrra pärrast saatsid kirja pandud, siis tehakse kaks jaggu. Esimeses jaus juttustakse neist asjust, mis enne Jesusse sündimist, teises jaus neist, mis pärrast temma sündimist Ma peäl on sündinud.

Sesamma ramatu kirjutaja ei olle muid asju juttustanud, kui agga neid, mis keigeennamiste nimmetamisise wäärt on; mõnned, mis kül wägga mõnnusad olleks olnud luggiale, pidid mahhajama, et muido ramat liig paksuks olleks sanud. Muidogi kardab jo trükkia, et ramatu hind kalliks põlgtakse, ja annab sedda nõuu, tööd poleni jaggada, nenda et üks pool jo wäljatulleb ja äraramuakse, senni kui teine pool weel trükkitakse. Nõu on hea kül, liati ostiatte pärrast, kel seddawiisi aega antakse, rahhakoppikat teise pole jauks korjata; agga ka kirjutaja on sellega rahhul, sest ka temmalgi on aega tarbis, weel ükskõrd läbbiwadata, mis ta on kirjutanud, ja mõnda wigga parrandada, mis sure kirusse läbbi on juhtund wahhele tullema.

Keif, mis esimeses ramatu poles leitakse, näitab se juhataja ülles, mis meie sia jurelisfame.

Suhhataja.

I. jaggo. Sündinud asjad enne Kristusse sündimist.

§ 1.	Mailma algusfest Pabiloni torni ehhitamisfeni	7	lehhel.
§ 2.	Ufuri rahwas	10	"
§ 3.	Pabiloni rahwas	12	"
§ 4.	Wönifia rahwas	14	"
§ 5.	Egiptusse rahwas	16	"
§ 6.	Mönni mu rahwas	18	"
§ 7.	Persia rahwas	20	"
§ 8.	Krefa rahwas	29	"
§ 9.	Roma rahwas	47	"
§ 10.	Israeli rahwas	75	"

II. jaggo. Sündinud asjad pärast Kristusse sündimist.

§ 11.	Sel jaul on jälle kolm wahhet: wanna aeg, festminne aeg, uus aeg	79	"
§ 12.	Roma riik	81	"
§ 13.	Rahwa-rändaminne	97	"
§ 14.	Kristiusst ja kristlikku kirrifu sündinud asjad	103	"

I. jaggo.

Sündinud asjad maailma algusest Jeesuse Kristuse sündimiseni.

---

§ 1.

Sündinud asjad maailma algusest Babeli torni ehitamiseni.

Liggi 4000 aastat enne Jeesuse sündimist loi Summal taewast ja maad. Esimesed innimesed, Adam ja Ewa, rikkusid pea omma pattu langemise läbbi õnsa põlwe ärra, mis Issand neile olli annud. Nende lapsed ja sugguwössad läksid ifka kurjemaks, sepärrast tulli Summala lohhus pattuse maailma peäle. Wee-upputus olli 2300 aastat enne Jeesuse sündimist. Noa ja temma pojad Sem, Ham ja Jewet pääsesid surest surma nuhtlusest Summala hoidmise läbbi ja nemmad ja nende järrel: tullew suggu jäid ühheskoos ellama, kunni 2200 aastat enne J. s., kui Babeli torni ehitasid, Summal innimeste kele murre seggas. Need: sinnatsed alguse asjad jägo siin juttustamata, et luggeja isse laiemat teädust neist woib sada, kui temma Wanna Testamentis 1. Mos. 1 — 11 peatük üles: wöttab; selletagem agga lühhidelt sedda luggu ärra, kuidä wiisi mitto rahwa seltsi Babelist on wäljaläinud.

Babilon ehk Pabel, Gúwrati jõe ääres, olli Kaldea maal, ja Kaldea Ma olli üks ossa sest maast, mis Mesopotamia's kutsutakse, ja mis Asia maal Gúwrati ja Tiigrise jõgedele wahhel on (1. Mos. 2, 14. Brat ja Iddekel). Mesopotamia on inimeste suggu sündimise koht. Seal olli Paradisi aed; seal ollid esimesed inimesed ka siis weel, kui Paradisi aed nende eest jo kinni olli pandud; senna tulli ka Noa jälle taggasi, kui weewood temma laewa ollid Armenia male Ararati mäe peäle winud; seal olli ka se koht, kus inimesed torni ehitamist ette võtsid. Sel ajal ei olnud weel mitte mitto rahwa seltsi Ma peäl, waid keif inimesed ollid agga üks ainus rahwas; üks kelemurre olli keifil ja keif ellasid Mesopotamia maal üheskoos. Agga kui Pabelis nende kelemurre sai seggatud, siis lahkusid nemmad teine teisest ärra, ja üks hulk, kes ennam teiste kelest arru ei sanud, läks siina, teine tänna, nenda et inimeste suggu keife ülle maailma sai wäljalautud ja igga makohyta teine rahwas sai. Siiski on keif mitmesugune rahwas, mis sel ajal olli ja mis nüüd weel Ma peäl ellab, Noa kolmest poiaist sündinud. Semmi suggu jäi hommiko male ellama, Hammist on tulnud keif rahwas, kes louna pool ellawad, ja Teweti suggu on keif inimesed, kes öhtu ja pohja pool ellawad.

Nenda kui inimesed siis kelemurde polest isesuguseks said, nenda ka ussu polest. Kõik on Jummal ennast iggal ajal inimestele ilmutanud, sest et se, mis Jummalast on teada, nende sees awwalik on, ja temma iggawenne wäggi näikse maailma lomisest ja keigest Jummalaga tegeidest, kui neid tähhele pannakse; agga inimeste pattune südda põris neid õigest Jummalast ärra ja ehitas neid wäärjummalaid orjama (Rom. 1, 19–25). Nende meel, mis pattust pimmedaks olli sanud, andis näggemata Jummalaga auu nikkerdud kuu-tele ehk lodud asjadele; Waim ja tödde kaddus ärra; nähtawaid asju üksi pannid tähhele; kui näggid lomad,

mis surusse ehk jõuu polest hirmsad, siis piddasid neid jummalaiks. Teised andsid päwale jummalikku auu se kas sulikku wäe pärrast, mis temma sees on; teised mällestasid ärrakaddunuid kunningaid ehk wäggewaid innimesi ja auustasid neid kui nisuggusid, kes pärrast surma jummalatte feltsi ollid töstetud; kolmas painutas põlwed ellajatte ees, hirmu pärrast, mis furjad — ehk kasu pärrast, mis head ellajad innimestele tewad. Nenda hakkasid innimesed loma ennam auustama kui Rojat (Rom. 1, 25); nemmad ei pannud Jummalailmutamissi tähhele, waid ennast targaks arwates said nemmad jölledaks (Rom. 1, 22), ja iggaüks isfesuggune rahwas wöttis ommast peast isfesuggust paggana usku. Jummal laskis keif pagganad kääia nende ommad teed (Apost. t. r. 14, 16); ei mitte nenda, et temma neid mahha olleks jätnud; temma wallitses pagganatte ülle, temma käänis ka pagganatte furjust ja nende eksitusi wi maks se otsa pole, mis temma armu nõu nendega olli; agga temma ei läffitand neile mitte prohwetid, ei sulgunud ka nende walle-öppetajatte suud. Pagganad piddid nähha sama, et innimesse tarkus ilma Jummalata tühhi on. Nemmad piddid otsekui ärrakaddunud poeg keif omma jõudu kullutama rahhu ja rõmustust otsides, nemmad piddid ärrawässima omma mitmesugguse tee läbbi (Jes. 57, 10). Ja kui keif nende otsimine asjata olli, kui keif nende sureks arwatud tarkus ja kunst pattuse süddamele hingamist ei jõudnud sata, siis piddid wi maks ärramoistma, et innimenne ei ial õnnistust ei leia ilma Jummalast antud lunnastajata. Nenda piddid ka pagganatte eksitused neid Kristusse tullemisse wasto walmistama, et nemmad ommal aial walmis olleksid Õnnisteggiat wastowõtma. Seep se olli, miispärast Jummal pagganad laskis nende teed kääia! Agga keige rahwa hulga seast wallitses temma ühhe rahwa ärra, kedda temma prohwetide läbbi ja immelikku ilmutamiste läbbi isfesuggust teed juhhatas, et Jummalasured teud, mis sefinnatse ärrawallitsetud rahwa seas

sündsid, wimaks keif mailma Kristusse jure juhhatasid. Israelis sai keige innimeste suggule õnnistus Kristusses walmistud. Sepärrast on need asjad, mis Israelis sündinud, meil keigeennamiste teadmisse wäärt, ehk kül se rahwas suur ei ka wäggew rahwas ep olnud. Teised rahwad, kes palju suremad ja wäggewamad ollid, said Israeli rahwa läbbi tunnistust Jummalä wäest ja hirmust, ja meie peame ka teiste rahwa luggu tähhele pannema, kui pühha kirja luggemissest selgemat arru tahhame sada, sest mitto nende seast sawad pühhas kirjas nimmetud. Sepärrast räkigem nüüd iggaühhe rahwa seltsist isseärnanis, nenda et meie enne pagganatte pimmedad teed, ja wimaks sedda näitame, kuidä taewane Issa Israeli rahwa juhhatamisse läbbi sedda õnnistust on walmistanud, mis Kristusses keige mailmale pididi sama.

§ 2.

Ufuri rahwas.

Pärrast telemurde seggamist läks üks mees, Ufuri nimmi, Pabelist ärra ja sai omma maia-rahwa ja perrega Tiigrisse jõe äärde, kus temma ühhe linna ehhtas, mis Ninowe linnaks kutsutakse (1. Mos. 10, 11). Rahwas, mis sest aiast seäl ellas, kutsuti Ufuri rahwaks. Pissut pärrast sedda aega sai Ninus Ufuri kuningaks. Se püdis omma rigi maid laiemaks tehha ja hakkas keige ümbrekaudse rahwaga sõddima ja sundis ka mitto riiki omma walitsusse alla, ni kui Pabiloni, Media ja muid, nenda et Ufuri kuningriik sel aial keigesurem Ma peäl olli. Agga sest kõrgest kuningaga auust, mis temma ni sure ahnusega olli püüdnu, pididi ta pea ilma jäma. Temma naene Semiramis pallus tedda, ühhe päwaks agga üllemat wallitsust temma kätte anda, ning Ninus, kes omma wägga targa ja wägga illusa nore naese pallumist ei jõudnud keelda, teggi temma tahtmist ja andis kasku wälja, et üllemad ja allamad teenrid keif

peaksid teggema, mis kuningaga naene sel seätud päwal peaks kästma ehk seädma. Kui seddawisi kuningaga woimus Semiramis'e kätte olli sanud, siis pandis ta essite omma woimusfega kuningat Ninust wangi ja kuningaga kroni omma pähhä. Seddawisi sai Usuri kuningriik Semiramis'e kätte. Se naene olli julge kui mees. Katsal hobbuse säljas ja mehhe ridis läks temma nüüd omma sõawäega sõtta ja sundis weel mitto rahwast omma woimuse alla ja lautas omma riki wälja Kaspia merreni ja India Ma pirini. Muido wallit'es Semiramis targaste kül omma sure rigi ülle, ja omma kofkorisutud rikkusfega satis temma mitto suurt asja kõrda, mis temma allamaile sureks tulluks sündisid. Sure fulluga laskis temma nisugguste makoh-tade läbbi, kus wee pudus olli, sured laiad krawid tõmmata ja kaewandikkud aiada, mis ikka wet täis ollid; tee-käimise ja kauba-aiamise tarbis keif maanteed keige parrema kõrre peäle sata; mitmis linnades sured uhkid honid ehhitada ja Pabelis weel peälegi neid rippuwaid aidu ülles tehha *), kelle pärrast temma nimmi seni päwani kuulsaks on jänud. — Wimate läks Semiramis Indiarahwa wasto sõddima, kust ta suurt rikkust lotis sada, agga se assti läks nurja. Semiramis'e suur sõawäggi sai ärrawoidetud ja temma isse leidis lahingis surma. Nenda lõppeb kaddum ilma au ja

*) Semiramis'e rippuwad aiad ei rippunud kül mitte tule käes, nenda kui kel firrifu tornis ehk leiwasot warna otsas, waid neid kutsuti agga seddawisi, et kaugelt nähha nemmad otsega pilw Pabiloni linna peäl seisid ja omma lillide ja suurte illuputega wägga kauniste näggia filmi paisisid, nago rippusid nemmad üllewast taewast linna peäle mahha. Seestpoolt linna müri laskis Semiramis ümberringi sured laiad kiwitreppid üllesehhitada, mis suurte paksu wõlwide ja kummitud müride peäle toetasid ja linna müri keigepeälmiss'e kõrre peäle ullatasid. Need treppid said peälmiss'e kõrrani keigeparrema mullaga paksult täidetud ja kandsid need illusad aiad, mis rahwas Semiramis'e rippuwaks aiduks kutsus.

õn! — Kuningad, kes Semiramise käest Usuririki pärrandasiid, ollid ennamiste pehme ellu armastajad ja prufisiid rigi rikkust se tarbis, ilma rõmus ja lustis prassida, fenni kui neil ellopäitwi anti. Siiski olli mõnni nende seast otsego witsaks lodud, kelle läbbi Jummal omma Israeli rahwast tahtis karristada. Reed ollid Wuul (2 Kuning. 15, 19), Tiglat Pilneser (1 Aia. r. 5, 6), Salmaneser, kes Israeli rahwast Usuri male wangi wiis (2 Kuning. 17, 3—6), Sancherib (2 Kuning. 18, 13. Jes. 36.) ja Esaraddon, kes Juda kuningat Manasse ürikeseks aiaks wangi wiis (2 Kuning. 19, 37 ja 2 Aia r. 33, 11). Wimate Usuri kuningas olli Sardanapal, fulus omma sure rikusse ja omma pehme ellu läbbi. Keif rigi wallitus olli temma aial fullaste käes. Temma isse ei tulnud omma uhkest maiast wälja, waid prassis seäl omma naeste ja liignaeestega, isse naese ridiske ja fetramisega omma aega wites. Kui wimate södda temma wasto tousis, sis läks temma säawäggi waenlaste eest pakku; Sardanapal ei leidnud kuskipoolt abbi ehk peäsmist ja sütas omma kuningaga maia põllema, kus temma keige omma naestega ja warrandussega ärralöppis. Seddawisi läks Usuri riik hukka, nenda kui prohwet Jes. 33, 1. on ettekulutanud. Media ja Pabiloni saatravid said isse kuningaks, iggaüks omma Ma ülle, ja Usuri Ma jäi ue Pabilonia kuningaga kätte.

§ 3.

Pabiloni rahwas.

Pärrast telemurde seggamist jäi Nimrod Pabelisse ja sai Pabeli esimeseks kuningaks (1 Mos. 10, 9. 10.). Pabeli lin, Süwrati jõe äres, olli Sineari ehk Kaldea maal ja Pabiloni rahwast kutsuti ka Kaldea rahwaks; agga se rahwas sai pea woõra kuningaga wõimusse alla. Usuri kuningas Ninus wõitis tedda ärra ja sest aiast olli Pabilon kawa aega üks oõsa sest surest

Usuri rigist. Wimate kui Sardanapali aial Usuri riik
 hukka läks, sai Pabiloni Ma jälle isse kuningrigiks,
 kui temma saatrap ehk kuberner ennast kuningaks
 tõstis ja weel Usuri maadgi omma woimusse alla wõttis.
 Sellesamma ue kuningaga nimmi ei olle öiete teada;
 agga se wasto on temma poia nimmi wägga kuulsaks
 sanud. Se olli Nebukadnetsar, Pabeli kuningas, kes
 Juda rahwast Pabiloni wangi wiis (2 Kuning. 25).
 Temma olli julge söddia ja wõitis keik öhtupoliist Asia
 maad ärra, nenda et Pabiloni piir Egiptusse Ma piriga
 ja Wahhemerrega kokkojooksid. Sel aial olli Pabiloni
 riik wägga suur ja temma rahwas rikkas ja tark. Kauba
 aiamine, põllu harrimine ja kalli rie kuddumine
 olli seal keigeförgema jone peäl, ja keik Kaldea Ma
 olli täis kaewandussid ja wee-rensids, mis Eüwrati ja
 Tiigrissi jõgedede wet pöua aial nurmede, aiade ja hei-
 namaite peäle juhataksid. Pabeli lin olli ülli suur. Linna
 mürid ollid keigipiddi 14 wersta pikkad ja 100 wassist
 wärratit andsid läbbikäia. Rahwa rikkus ja tarkus ei
 olle siiski ei miiski arwata, et se keigeparrem tarkus
 neile pudus. Nemmad orjasid wäärjummalaid, lootsid
 taewa tähtide juhhatamisse peäle ja püüdsid nende rän-
 damisest tullemaid asju ette ärratunda, nenda kui öinne
 ehk önnetust, södda ehk rahhu ja muud nisuggust.
 Naesewõtmisega peti seddawisi. Egga aasta korjati
 seätud päwal Pabeli linnas keige illusamaid tüdrukuid
 kokko ja müti aukcioni wisil surema hinna pakujattele
 ärra, kes poisimehed ollid ja tahtsid naest wõtta; ja
 pärrast sedda olli jälle üks teine pääw seätud, kus
 inetumad tüdrukud seddasamma wisi, agga oddawama
 hinnaga müdi, ja rahha, mis esimesesl päwal kokko-
 tulli, kingiti neile, kes inetumaid tüdrukuid ollid
 ostnud. Nenda said keik tüdrukud rutto mehhele
 egga jänud ükski ilma. Ehk kül se naesewõtmise wiis
 kenna kül olli, siis olli ta ifka üks paggana wiis,
 kellega üks Inmmala sõnnast õppitud ristünnimenne
 ialgi ei wõi leppida.

Kuningas Nebukadnetsar läks omma sure rikkusse läbbi hopis ülle kää, egga teädnud isse ennam, mis temma omma torreduskes piddi teggema; sepärrast allandas Summal tedda, wöttis keif innimesse meelt temma peast ärra ja teggi tedda hopis töbra sarnatseks, nenda et ta allasti möda ilma käis ja metsa rohtu söi. Kui nuhtlus tedda olli parrandanud, siis andis Summal temmale meelt jälle pähhä. Sedda ja paljo muid asju temmast leiame pühha kirjast Danieli ramat. 1—4 peat. Kui Nebukadnetsar olli ärrasurnud, sai temma poia poeg Pelsatsar Pabeli kuningaks. Se olli omma uhkuses ja torreduskes ommast isfast weel üllem ja suruetas weelgi omma Summala põlgamisega. Agga Summala wihha leidis tedda. Ühhel ööl olli temma suurt sömaaega walmistanud, ja kui temma omma seltsimeestega laual istus ja lialt wina jõi, siis nähti sõrmed wäljatullewad otsego innimesse sõrmed ja kuningaga kōa seina peäle sõnnu kirjutawad, mis ni paljo tähhendasid kui: „Sinna olled kalutud, agga kergeks leitud!“ (Danieli ram. 5 peat.) Selsammal ööl tullid Media ja Persia kuningad sõawäega Pabeli linna, tapsid Pelsatsarit ärra ja teggid Pabiloni kuningrigile otša, nenda kui Summal sedda lastnud ettefulutada Sesaja läbbi 13, 14 ja 47 peatükis ja Jeremia läbbi 50 peatükis.

§ 4.

Wönifia rahwas.

Wönifia Ma olli teiste kuningrigide kōhta arwata üks püsufenne kitsas Ma Wahhemerre äres Kanani Ma põhjapoolse piri peäl, agga siiski olli temma üks kulus Ma, mitte söddimisse pärrast ehk sure sõawäe pärrast, waid omma rahwa tarkusse, rikkusse ja kunstlikko tö pärrast. Kaks suurt linna, mis pühha kirja luggial tutwad on, Sidon ja Tirus, ollid Wönifia Ma liinad. Wönifia rahwas said ennamiste omma kange kaubaaiamise, agga ossast ka se läbbi rikkaks, et nem-

mad keifuggust kunstlikut tööd moistsid teha ja kalli rahha eest keigis paikus ilma peäl müsid. Mõnda kunsti on nemmad ka isse wäljamöttelnud, nenda kui klasi teggemist, purpuri rie wärwimist ja muud nisugust. Ka kirjutamisse kunsti ööldakse Wönifia Ma mehhe, Taoti, wäljamötteldud ollewad. Kauba aiamisse pärrast saatsid nemmad omma laetwu kaugele ilma peäle wälja. Keif Bahhemerre rannad ollid neile tutwad, agga nemmad said ka weel paljo kaugema rannadega tutwaks. Nenda käisid nende laewad Inglise ma randagi ärra, kust nemmad ennesele tinna töid, ja said ka meiegi Ma liggidale, kui nemmad Preisima rannast pernsteiini koddu wisid. Söddimisega ep ollnud neil ialgi teggemist; sepärrast kaswis nende hinge arw peagi ni sureks, et nende kitsas Ma neid ei jõudnud mahhutada. Nemmad saatsid siis mitto laewu täis innimesi ilma peäle wälja, woõrast assumisse paika otsima. Nenda on Stalia ja Hispania maal ja maial Bahhemerre rannas mõnni lin neist sanud üllesehhitud ja nende rahwaga täidetud. Nende liinade seast on üks lin, Kartago nimmi, ommal aial öiete kuulsaks sanud. Kartago liina naljakas ehhitamisse luggu juttustakse seddawisi. Ühhe Tirusse kuningaga ödde, Tido nimmi, tulli laewatäie rahwaga Ahwrikama rannale uut elloasfet otsima. Ranna rahwas ei tahtnud neid wastowõtta ja käsknud ärraminna, agga Tido palunud nende käest ei suremat platsikest, kuid mis härja nahhaga wõib fatta. Kui rannarahwas sedda järreleannud, siis lasknud Tido härjanahhast penikeisi rihmu leigata ja nendega ühhe platsi ümberpirida, kus weikest liina jõudis sisse mahhutada. Rahwas naernud ja waatnud peäle, kui Kartago lin üllesehhiteti, kellest aega möda suur kulus kuningriik sai.

Ehk kül Wönifia rahwas ühhegi woõra rahwaga tulli ei otsinud, waid keigega püüdsid rahhus elleda, siiski töusis jõdda nende wasto: Usuri ja muud sõatõstjad kuningad tahtsid rahwa pohjatuma rikkusse

pärrast mittoförd sedda maad ärrawõita; agga iggakörd sai Wõnikia rahwas omma sure nõuu läbbi maialt abbi, waenlaihi omma weifese Ma piride peält ärrakaitseada. Agga wimate ei jõudnud nemmad süski ennam wastoseista ja said esfite Pabiloni, pärrast Persia, wimate Roma rahwa wõimusse alla. — Ka Wõnikia ehk Tirusse ja Sidoni rahwas on prohwetide kirjade sees nimmetud, tähheks, et Summal ka nende ellu ja pattu tähhele panni ja neid nuhtles nende pattu pärrast. (Esef. 26, 27 ja 28 peat.)

§. 5.

Egiptusse rahwas.

Teadmata on, mil aial Egiptusse Ma raiati, agga se on kül teada, et Egiptusse rahwas üks wanna rahwas on. Se rahwas seisis esimesest otsast omma kuningatte wallitsusse al, ning Josepi ja Moseesse aial nimmetati nende kuningaid keik ühhe nimmega Waraoniks, nenda kui pühha kirri tunnistab. Pärrast sai Egiptusse rahwas Persia kuningatte wõimusse alla, agga kui Persia riik isse hukka läks, siis hakkasid Egiptusse Ma kuningad jälle isse omma maad wallitsema, fenni kui Roma rahwas sedda ärrawõitis, kelle käes ta selgi aial weel olli, kui Jesus Kristus ilmale tuli. Keik Egiptusse Ma kuningaid ja nende teggusid siin nimmelt üllesarwata, ei olle seförd waia; agga sedda tahhame nimmetada, et üks ja teine nende seast ka on julge söddia kül olnud ja mõnda woõrast rahwast ärrawõitnud, et agga nende wallitsus woõra rahwa ülle ei ialgi kawa ei olle kestnud. Keigeennamiste on Egiptusse rahwas se läbbi kuulsaks sanud, et nemmad muist sawwikiwwast, muist raudkiwwast suri immestamisese wäärt ehitamisese tõsid toimetasid, nenda kui Piramidid ja Obeliskid (wata koli ramatu 5 jaggo 82 lehhekülje peäl), mis praegogi weel seisawad, ehk kül jo 3000 aastat sest aiaf on mõda-läinud, kui neid

ehhitati. Ka üks kuninga maia, Labirint nimmi, olli nende tehtud, mis ni suur olli, et woõras, kes ilma juhatajata sisseläks, ei oskanud enam wäljatulla. Pealmisises kõrras ollid 1500 kammert ja allumisises nisamma paljo. Agga sest Labirintist ei olle meie päiwini muud ühtige, kui mõnned müriwarred järrele jänud. Nimmetamisse wäärt on nende ehitamisse tõdest ka üks järw, Möris nimmi, mis innimeste kättega olli tehtud, ja kus wessi peti, kellega nurmed ja heinamaad said kastetud, kui põua aeg olli ja Nilusse jõggi ni kõrgekse ei tõusnud, kui waia olli (wata koli ramatu 5 jaggo 81 lehhelülje peäl). Ka nende mat-tuse koad ollid tähhelepannemisse wäärt. Need ollid kiwimäe sisse raiutud ja seisawad praegogi weel terwed. Kus nemmad hulgani koos on, näitawad nemmad otsego maallused linnad wälja, mis mēnes kohhas 7 wersta pitkuta Ma al eddasi lähhawad ja kust mitto ulitsat läbbikäitwad, mis surnutte kambride sisse weawad. Keif need ilmaarwamata paljo kambrid on surnuid täis, mis praegogi weel nisamma wälja-näwad, kui 3000 aasta eest, kui neid matteti. Se tulleb sest, et Egiptuse rahwas surnud kehha nisugguste salwidega wäljast märtsid ja nisugguste rohtudega seest täitsid, et kehha ärra ei mädanend, waid ühtewisi nenda seisab, kuidas eddeotstast olli. Nisuggune mädanemata surnud kehha ehk Muum on jalla warwast Bea laeni, keif liikmed isse, penikesse linnase mähkmittega finnimässiitud, nenda et agga palle üksipäinis paljas on. Muumid leitakse praegogi weel tuhhandekaupa koadste sees paigal ollewad.

Mitto muud immelikut asja tunnistawad wanna Egiptuse rahwa surest wäggewussest ja tarkussest, agga waimulikku tundmisse polest ollid nemmad kui feigerummalamad pagganad. Surest Jummalast, Ma ja taewa lojast ja üllespidajast, ep olnud neile feige-wähhamatki teädust ja nemmad kummardasid ommas rummalusses mitmid ellajaid jummalatte eest. Ühhe

ellajale anti suremat, teisele wähhemat auu. Koerad ja kasid olli neile pühha ellajad, ja kes kassi ärratappis, arwati surma nuhtlusse wäärt ollewad. Apis olli nende keigeüllem jummal, ja se ei olnud muud ühtigi, kui üks must härg isesugguse walge plekkiga otsa peäl ja selja peäl, kellel üks uhke tempel olli ülleschitud, kus temma kalliste peti ja allandlikkult kummaritati. Kui se härg ärralöppis, siis olli leinamisse aeg keige ülle Egiptusse Ma, agga kui teine temma suggune jälle asfemele leiti, siis peti röemupühha, et keigeüllem jummal Apis neile jälle taggasitunud. Ni pimme luggu olli rahwal, mis omma ilmalikku tarkusse polest mitmist muist üllem olli. Süski loeme piiblis, et Issanda ilmutamissed ka selle rahwale on sanud (Jes. 19, 17—25. Jeremia 43, 6—13. 44, 30. 46, 2. Esf. 29, 30 ja 31 peat.), agga pimmedad ei pandnud tähhele.

§ 6.

Mönni mu rahwas.

Enne kui ebdasi = lähhäme, nimmetagem weel mönda muud rahwast, mis wanna aial on olnud.

Kanani maal ellasid sel aial, kui Israeli lapsed Egiptusse wangist taggasi tullid, mitto weikest rahwa seltsi, kelle nimmed pühha kirjas seisawad, nenda kui Emori, Kanani, Jebusi rahwas ja paljo muud, kes keik söggedad pagganad olli. Nende wäärjummalat orjus olli hirmus, ja kui meie agga sedda ühte asja nimmetame, et nende wäärjummalatte seas ka üks olli, kedda Molokkiks kutsuti ja kellel nemmad omma lapsi ohwriks ellawalt ärrapölletasid, siis wöib luggia isse arwata, mis hirmus luggu nisugguste innimestega on, kes öigest usfust ühtige ei tea. Sesamma pärrast andis Jummal ka Israeli rahwale wöimust nende ülle, nenda et pagganad aega möda Kanani maalt ärrakaddusid.

Asia ja Euroopa maal ellasid pohjapoolses jaus kaks suurt rahwast, Kütamehed ehk Kütid (Kol. 3, 41)

ja Sarmatid, kellest meie muud ühtige ei tea, kui sebda, et nemmad harrimatad ja hirmsad ollid, otsego metsalised, ja mittokörd sures troppis louna pole ülleslääksid rõõwlima. Kui neile wasto panti, siis teggid nemmad tullega ja moögaga keif laggedaks, enne kui nemmad omma sagiga jälle koddu pole taggasi-lääksid. Rütid ja Sarmatid on ammogi jo Ma peält ärrakaddunud, nenda et neid kuskipool ennam ei leita.

Teine luggu olli India rahwaga (Estri 1, 1. 8. 9.), kes Idda-India maal ellas. Se olli jo wannast aiaft üks wägga tark rahwas keigesugguse ilmalikko tarkusse ja kunsti polest; agga omma tarkussest üllepaisunud ei tahtnud nemmad parremat õppetust wastowõtta ja on sepärrast praegogi weel, mis nemmad wannal aial ollid, wäärjummalatte orjajad, nenda et teised ammogi neist on möda-läinud ja neid nende pimmedusse Tisse mahhajätanud.

Hina rahwas ellas hommikupoolsel Asia maal ühhes sures rigis ühheskoos, kus ennamiste ifka rahhu põlw olli ja söddimisest harwaste agga juttu olli. Usku polest ellasid nemmad wäärjummalatte orjusse pimmedusses, ehk nemmad kül ilmalikko tundmisse ja tarkusse polest ammust aiaft jo keigist ollid üllekäinud. Agga sest et nemmad ennast mu rahwa eest wägga kangeste taggasi hoidsid, egga keddagi woörast omma Ma sisse ei lastnud tulla, sepärrast ei õppind nemmad ka teiste läest ühtige jure. Tarkus, mis nemmad omma wannemattest on pärinud, ei olle suremaks kassunud, pärritud rummalus ei olle wähhemaks sanud ja pagganatte pimmedus kattab nende maad ifka weel nisammoti, kui 3000 aasta eest.

Mitto muud rahwast on weel wannal aial olnud, agga nende hulgast ei olle keddagi muud nimmetamisse wäärt, kui Persia, Krefa ja Roma rahwas. Need kolm on wägga kuulsaks sanud, sepärrast tahhame nüüd neist juttustada, mis waia on tähhele-panna.

§ 7.

Persia rahwas.

Nende seas, kes Usuri rigile otfa teggid, olli ka Media Ma saatrap ehk kuberner (wata § 2). Media Ma, Usuri wallitsussest lahti, wöttis omma saatrapi kunningaks wasto ja se pärrandas omma aujärje laste ja laste laste peäle. Kunningad teggid söddimisese läbbi Media rigi sureks, agga ellasid ennamiste ni torredaste ja pehmeste, et nende nimmed ei olle wäärt nimmetada. Wimane Media kunningas olli Astiages, kelle aial rigil otfa tehti ja Persia riik assemele sai. Se asfi sündis seddawisi.

Persia Ma olli esite üks weifenne Ma, mis Media kunninga woimusse al seisis. Kunningas Astiages olli omma tütre, Mandane nimmi, ühhe Persia mehhele mõisnikku suggust naeseks annud, agga kui Mandane ühhe poia olli ilmale tonud, siis näggi Astiages unnes, et Mandane poeg kunningaks sai. Astiages, kartes, et unnenäggu pididi töeks sama, andis käske poisikest ärrahuffata. Laps, Kores nimmi, anti ühhe karjatse kätte, kes last pididi metsa heitma, metsalistile waks. Agga mehhele olli halle meel lapse pärrast ja temma wiis tedda koddu omma naesele näidata, kes ilda aegu furnud poisilapsega olli mahhasanud. Nenda kui nemmad pehme süddamega innimesed ollid, siis olli ka rutto se nõu wõetud, omma furnud last kunninga lapse kalli riettega ehitada ja metsa wia, agga ellawat last ellusse jätta ja kui omma last kaswatada. Kunningas satis käske watama, kas temma tahtmisese järjele olli tehtud, ja kui need sõnna koddu wisid, et lapse ollid leidnud metsas furnud ollewad, siis jäi Astiages rahhu. Kores kaswis karjatse lapse assemel illusaks, tuggewaks ja targaks poisikeseks ülles. Teiste laste seas mängides olli temma keigest ifka üllem. Kui Kores 10 aastat wannaks sanud, siis ollid jälle ükskõrd hulk lapsi koos mängimas ja wallit-

sesid tedda omma kunningaks. Temma andis käsku, ja teised pidid sõnna kuulma. Ugga üks nende seast, sure ammetimehhe poeg linnast, ei tahtnud pisisukesse kunninga käsku kuulda, ja sai se cest hästi nahha peäle. Poisikenne jooksis nuttes isä kaibussele, isä kunninga palwele ja Astiages lasseb keif lapsed linna tulla. Kores ei kartnud kunninga sõitlemist ja kostis julgeste: „Kui teised mind kunningaks ollid tõstnud, pidid nemmad ka minno sõnna kuulma; kes mitte ei tahtnud kuulda, piddi pekka sama. Eks sinna ka, armas kunningas, olleks nenda teinud?“ Kunningas naeris sedda julget poisikest ja hakkas tedda armastama. Saggedaste temma peäle wadates, tundis Astiages poisikesse näusi omma tütre palget ärra ja hakkas järrele nõudma. Pettus sai keif awalikkus ja Astiages, mötteldes, et unnenäggu se läbbi olli tõeks sanud, et teised lapsed poisikest ollid mängides kunningaks tõstnud, ei kartnud last ennam, jättis tedda ellusse ja satis tedda wanne matte jure Persia male ärra. Seal kaswis pois mehheks ja Persia mehhed, muidogi jo Koressega tutwad ja sõbrad, tõstsid tedda kunningaks ja läksid temmaga Astiagesse wasto sõddima, said wõimust temma ülle ja wõitsid tedda ennast kinni. Ugga Kores ei püüdnud omma wannaisa werd, waid jättis tedda ellusse ja peäleegi weel ennesele wallitsusse abbimehheks, nenda et wannamees surmani Media kunninga nimme kandis. Mõllemad läksid Pabiloni wasto sõddima ja wõitsid sedda suurt linna ärra, nenda kui 3 olleme juttustanud. Se sündis prohwetil Danieli aial; ja Astiages on sesamma Media kunningas, kes pühha kirjas Eariusse nimmega on nimmetud (wata Danieli ram. 6. peat.). Pärrest Astiagesse surma jäi Media rigi nimmi hopis mahha, ja Kores wallitses Persia kunninga nimme al keige ülle se sure Persia kunninga rigi, mis kolmest rigist, Media-, Persia- ja Pabiloni- rigist, olli kokkopandud. Kores on ka sesamma Persia kunningas, kelle lubbaga Juda rahwas Pabiloni wangist

Kanani male taggasi - läksid (wata Esra ram. 1. ja 2.). Kores piddas kül Persia rahwa wäärusku, agga foggoni fögge pagganas ep olnud temma ka mitte, waid kartis ka sedda ühte öiget Summalat, kellest temma Tanieli tunnistusse läbbi förwalt olli teädust sanud. Judaliste wasto olli temma armolinne ja temma wallitses ka muido häste ja targaste omma rigi ülle, muud et temma agga lialt söddimisse peäle kippus. Kelle ülle ta woimust sai, selle maad wöttis ta käest ärra ja panni omma Ma jure, nenda et temma riik keigesurem on Ma peäl olnud ja Bahhemerrest India Ma pirini ullatas. Weikest Ufiat wöitis temma ka ärra, kui temma Lidia Ma funninga Krösusse ülle olli woimust sanud. Selle mehhe luggu on juttustamisse wäärt.

Krösus, Lidia Ma funningas, ellas Sardesse liinas. Keik Weike-Ufia olli temma woimusse al, ja rikkusse polest ep olnud kuski pool ilma peäl temma sarnast. Omma kulla, höbbeda ja kalli kiwwide warrandust üllesnäidata, olli temma surem röem ja armsam au. Juhatus et reisiamees Kreka maalt tulli Sardesse liina watama. Krekamehe nimmi olli Solon ja omma tarkusse pärrast olli mees fulus omma ja woöra maal. Krösus wöttis Solonit auuga wasto ja andis käsku, keik omma maia warrandust temmale näidata. Kui Solon keik olli näinud, siis ütles Krösus temma wasto: „Sinno tarkust kidab keik ilm, ütle siis, sa keigetargem mees, kelle luggu sinno melest keigeennam fitusse wäärt on.“ Solon kostis: „Tellusse luggu.“ Krösus küsis: „Kes on Tellus? Minna ei tea ühteainustke funningat, kellel se nimmi olleks.“ Solon kostis: „Tellus ep olnud funningas, waid maddala suggust mees, kaswatas omma lapsed nenda, et nemmad hea ja wagga asjamehheks said, ellas kaua aega nendega ja nende lastega rahhu põlwes, ja kui temma ärrasurri, jättis temma hea mällestust keigile, kes tedda ollid tundnud.“ Mufra melega küskis Krösus: „Agga kui sa Tellusse öinne keigesuremaks kidab, kes siis sinno melest öinne

polest temma järgminne on? "Krösus arvas, et Solon ka temma õnne peaks kiitma, et ta ni rikkas olli. Agga Solon kostis: "Minno melest ollid Kleobis ja Piton temma järgmised." Krösus ütles: "Ka nende nimmesid ei õlle ma ial weel kuulnud." Solon selletas: "Need ollid faks noort meest, lesse naese poiad, kes õiete süddamest omma emma armastasid ja temma eest hoolt kandsid. Ükskõrd juhtus, et emma pididi templisse minnema Jummalat palluma, agga ei jõudnud jalksi minna, egga polnud ka hoost ettepanna, ja poiad weddasid emma wankre peäl ennese järrel isse Jummalakotta. Kui nemmad seina said, ollid nemmad ni rammetumaks jänud, et templisse maggama uinusid ja ennam ülles ei ärkand. Suremat õnne ei mõista ma fita, kui sedda, et innimenne armu tööst wässinud Jummalakoas ärrasurreb." Siis küskis Krösus kolmapuhku: "Eks sa haffa ka siis ükskõrd minno õnn kiitma, et ma ni rikkas ollen?" Agga Solon kostis: "Sinno ellu ots on weel teadmata. Oh kunningas, ükski innimenne polle enne surma õnsaks fita!" Se sõnna ep olnud kunninga mele pärrast ja temma lastis Solonit pahha melega ärraminna. — Mitto aastat pärrast sedda ellas Krösus omma wanna wisi järrele ja rõemustas omma rikkusest, egga pannud sedda tähelegi, mis maial ilma peäl sündis. Agga wimaks tundis temma ommetegi pahha meelt selle üle, et Kores sel liig wõimus käes olli, ja haffas temmaga sõbdima. Agga Kores teggi rutto Krösusse sõawäele otsa, wõttis kunningat isse finni ja tahtis tedda ellawalt lasta ärrapõlletada. Puid weti unnikusse kokko, Krösust kõi deti unniku peäle finni ja tahheti põllema panna, kui Krösusel mele tulli, mis Solon ükskõrd temma wasto olli ütelnud, ja ta sure heäleaga hüdis: "D Solon! Solon!" Kores küskis, mis se hüüdminne pididi tähhendama, ja kui ta kuulda sai, kuidas luggu Soloniga olli olnud, siis sullas Koresse südda, ja mõtteldes, et ka temma ellu ots teadmata olli, peastis

temma Krösust lahti ja jättis tedda ellusse. —

Kores ei jätnud segi pärrast omma söddimisse ammetit mahha, waid tormas omma ärrawõitmissesse himmuga ifka eddasi. Nenda sai temmal ta Massagetide rahwaga söddimist ja juhtus isse waenlaste kätte wangi. Massagetide kuningana, täis wihha, et Kores keddagi rahhu ei jätnud, laskis temma hea otsast mahharaiuda ja werre pange sisse kasto, üteldes: „So nüüd sedda werd, mis sa ellu kas olled himmustand, jo nüüd ni paljo, et sa kuu saad!“

Kui Kores seddawisi olli otsa sanud, tõsteti temma poega Kambisest kuningaks. Se olli sesamma suggune söddamees, kui temma isä olnud, ja teggi se läbbi Persia riki weel suremaks, et ta Egiptusse riki ärrawõitis (wata 16 lehh.). Muudo temma kül ep olnud isä sarnane. Temma olli kurri ja äffilinne ja jõi kangeste, nenda et ükski, kas olgo söbber ehk wihhalinne, temma tullise wihha eest ei mõistnud ennast hoida. Mis sugguses tuius tappis temma omma wenda ärra ja sõtkus omma õbde jalguga furnuks.

Kambises ei jätnud, kui ta ilmaleinamata ärra surri, rigi pärrandajat, kes Persia rigi wallitsust olleks ennese kätte wõtnud, ja rigi üllematte seast ollid seitse meest, kes keif se peäle kõlbasid ja kelle seast üks pididi kuningaks tõstetama. Nüüd nemmad lepписid se peäle, et keif seitsemekesse pidid ratsa wäljakäima, ja kelle hobbune keigeesfite hirrus, se saaks kuningaks. Üks neist olli Darius. Sel olli kawwal kutsar, kes hea melega omma perremeest kuningaks sowis. Se wiis hobbuse iggapäärw liina wärrawa ette ja sõtis seäl tedda keigeparrema kaertega. Kui nüüd seätud päwal keif seitsemekesse liinnast wäljasõitsid ja wärrawa liggi said, hakkas Dariuse hobbune omma kaerasõotmissesse kohta ärratundma ja hirrus. Persia rahwas piddasid hobbusid pühha ellajaks ja arwasid hobbuse hirnumist Jummala juhhatamisseks. Nenda sai Darius, liignimmega Histaspis, Persia rigi kuningaks.

Tarius Histaspis kõlbas hästi kül omma kõrge ammeti peäle ja wallitfes ka targaste sedda suurt riki, et agga temmagi sedda ifka suremaks püdis kaswatada ja sellepärast ümberringi watas, mis maad ehk rahwast temma pididi ärrawõitma. Eesite läks sõddiminne temmale ka öiete kõrda, agga pärast sedda ei näind suurt õnne, ei Kūti-rahwaga, egga Krefa-rahwaga sõddides. Tarius Histaspis himmustas sedda maad ennesele, mis Mustamerrest pohja pool on ja mis Kūti-rahwa käes olli. Sure sõawäega läks Tarius Weike-Asiast merrefitsusse ülle Eüropa male, wõitis ossa sest maast ärra ja läks Tonau jõe pole eddasi. Teist poolt jõkke seisis Kūti-rahwa sõawäggi. Tarius satis käsksid Kūti-rahwa leri ja käsks neilt mulda ja wet kunnigale tua, se on ni paljo kui, käsks Kūti-rahwale ütelda, et nemmad omma maadi heaga temma kätte annaksid. Agga Kūti-rahwas ei saatnud, mis temma neilt pärri, waid saatsid temmale ühhe liñnu, ühhe hire, ühhe konna ja wiis noolt, se tähhendab: Kui teie ei oska lennata kui linnud, egga Ma alla tükkida kui hired, egga wee alla puggeda kui konnad, siis sawad meie noled teid leidma. Tarius pahhandas selle kostmisse ülle ja läks ülle jõe nende wastu. Kūti-rahwa sõawäggi olli Tariusse sõawäest wähhem, agga sõamehhed ollid kawwalamad. Sepärast kui Tarius neile pealetükkis ja lahgingit püdis, siis tagganes Kūti sõawäggi, ja kui Tarius seisis, siis seisid nemmad ka. Seddawiist petsid nemmad Tariusst ifka süggawamaste omma tühja Ma sisse, kus mitte liñna, egga tallu, egga põldu polnud leida, ja kus Kūti-rahwas kollijatte wiisil omma karjadega hulkusid ja telgide al ellasid. Kaks kuud wibis Tarius omma sõawäega selle tühja Ma sees, siis olli keit nende moon ärrasõdud, nenda et kange nälg kätte tulli, ja temma pididi ümberkäändma. Taggafimminnes surrid neid paljo nälga ja tappeti Kūti-rahwa nooltest, ja kui nemmad Tonau jõe äärde taggasi said, olli pool wäggi otsas. — Se olli kül üks mõrro

õppetus Dariussele, agga ei teinud meest targemaks. Tälle korjati uut sõawägge kokko ja tahheti Krefa-rahwa wasto sõddida, kelle Ma kitsas, perrekas ja hästi harritud olli ja kus paljo linnad sees ollid. Uwwalik olli, et Krefa-rahwa nõu sure Persia rigi wasto ei mikski polnud arwata, ja et Persia sõawäggi kümme-förda nende sõawäest surem olli. Sepärrast ei läinud ka Darius isse sõtta, waid satis pealikutte käsflu al sõawäe üksipäinis wälja, Krefamaad ärrawõitma. Agga wata inimet! Dariusse käsflud ei tonud rõemu sõnnumid foddu, waid pool wäggi tulli hawatud taggasi, teine pool olli Krefamale ärralõpnu. Krefa-rahwas ollid waprud mehhed, kes omma isfamaad armastasid, egga tahtnud omma naeste ja lastega wobra sundia alla sada ja ollid mehhe wisi tappelnud ja Persia sõawäe hulka Maratoni linna jures, kus suur lahing olli olnud, muist pakku aianud, muist mahhalõnud. Se hoop teggi kunningat weel tiggedamaks, nenda kui lõbuoer hirmsamaks saab, kui ta hawatud on, ja temma wõttis weel suremat sõawägge kokko ja tahtis Krefamaad ärrahawwitada ja laggedaks teha. Agga innimesse mõtted on tühjad mõtted ja temma ette wõtmisesed lähhawad nurja, kui temma omma tiggeduses haffab kiust aiama. Enne kui sõddimise nõu olli walmis sanud, olli Darius issegi walmis. Summal olli tedda ärrakutsund ja temma wihhale ja auule otsa teinud.

Dariusse poeg Serkses sai rigi pärrandajaks. Ükski kunningriik Ma peäl ei sanud temma kunning-rigi wasto, sepärrast mõtles temma, et ka ükski kunningas temma wasto ei piddand sama. Temma uhkus ja kõrkus ei wõind sedda kannatada, et Krefarahwas Persia sõawägge ollid pakku aianud. Sedda julgust tahtis temma otsego raudwitsadega karristada ja läfs nendega sõddima. Weike-Asiast läbbimines jäi temma Eardanellide merrekitsusse jures puhkama ja tahtis seäl omma sõawägge üllewadata. Paljus neid

olli, ei teadnud ükski, agga Serkses tahtis neid lugeda. Sepärrast loeti esite kümmetuhhat meest ärra ja tehti aeda nende ümber. Se aed olli otsego moõt, kellega rahwast moõdeti, ja seddawisi leiti Serksesse sõawäggi 1,700,000 meest ollewad. Agga kuidas sedda suurt wägge merrefitsussest ülle-wia? Kunningas laskis kaks silda teha. Kui need walmis said, tõusis kange marrotuul ja lõhkus sillad purruks. Merre kiusust ei tahtnud kuningas nuhtlematta jätta. Kui sillateggiad ollid ärrahukkatud, siis heideti merre wangi-pandmissesks raud-ahhelaid merde ja anti merrele peälegi weel 300 hopi piitsaga. Sild, mis jälle ueste tehti, jäi seisma. Nüüd läks sõawäggi 7 päwa ja 7 ööd, enne kui sillast ülle sai. Seält tükkisid ülle piri Krefama sisse ja teggid keif laggedaks. Linnad ja küllad põllitati tullega ärra, ja Krefarahwas piddid laewade peäle pakku minnema. Agga ka sedda lotis Serkses tühjakõs teha 1200 sõalaewaga, mis temma olli kasa wõtnud. Nendega läks temma Krefa laewade wasto sõddima ja sai neid Sala misse sare jures ümberpirada, nenda et nemmad otsego hired lõksus ollid. Kui nemmad nüüd kustki poolt ei sanud ärrapõggeneda, siis läks Serkses isse randa kõrge mäe otsast watama, kuidas Krefarahwas merrelahingis saaksid ärrahawwitud. Imme kül olli wadata, mis ta seält näggi. Laewad hakkasid rutto üks teise peäle. Krefarahwas sõddisid mehhe wisi ja andsid heamelega omma ellu ärra omma kallist issamaad waenlaste kimbutussest lahtipeästada, Persiarahwas sõddisid agga omma üllekohtuse kuningaga käsü peäle ja ei teadnud, mis eest nemmad omma nahka piddid turrule wima. Sa sest et Persiarahwas omma ellu ei tahtnud ilma asjata ärraanda, said Krefarahwa waprak laewamehhed wõimust. Persia laewad said osfast merre pohja waotud, osfast ärrapõlletud, osfast ärrapillatud ja pakku aetud ja ilmarwamata paljo innimesi ärratappetud. Se õnnetu merrelahing löi kuningaga torredat meelt mahha. Zalla

wäggi, mis weel Kretamaal olli, kánis taggasi ja Serkses isse arwas ennesele weel õnneks, et ta piisufese kallamehhe lootsituga Asia pole sai ärrapõggeneda.

Sest aiaft sabif hakkas Persia riik aega möda folkofaddama. Serkses ja teised kuningad *), kes temma järgmised ollid, sõddisid kül weel ühhe ja teise rahwaga, agga ennamiiste piddasid nemmad pehmet ellu ja sepärrast läks nende sõddimine ifka nurja. Rigi wallitsust isse omma kätte wõtta, arwasid nemmad liaks ja jätsid sedda saatrapide holeks, et neil ennam aega olleks laiskust piddada ja prassida. Nelli suurt, uhket linna ollid Persiamaal, mis kuningatte pesfalinad ollid. Salwel ellasid Pabelis, suil Ekbatanas, süggisel ja kewwadel Susas, ja Persopolises seisid nende mattusse hauad, mis wägga uhkeste ollid ehitud, ja kus neid mahhamaeti, kui nemmad ollid ärrasurnud. Keist haa-honetest seisawad praegugi weel mõnned mürid ja kobad, mis nende endist uhkust üllesnäitawad. Persiarahwas olli kül ommal aial ka auuwäärt, tubli ja töttelik rahwas, agga pehme ja pörase wallitsusse läbbi läksid wimate hukka. — Nende usfust tulleb tähhelepanna, et nemmad kaks näggematta jummalat uskusid. Teine olli walgusse jummal, teine pimmedusse jummal, kes allati teine teise wasto taplesid. Päwa touso aial kumardasid Persiarahwas päikest, mis nemmad walgusse ehk hea jummalat kuiuks arwasid. Ka tulle ette kumardasid nemmad, et tulli jälle päikesse kuiu on. Asia maal on praegugi weel tulle kumardajaid, kes omma wäärusku Persiarahwa käest on pärRANDANUD.

*) Piibli ramatus nimmetakse kaks Persia kuningatte nimme, teine Ahaswerus, teine Artasasta (Esra ram. 4, 6. 7. Estri ram. 1, 1). Wõib olla, et Ahaswerus ehk Artasasta sesamma olli, sedda Persiarahwas Serkseseks kutsus, agga wõib ka olla, et nemmad Persia keele järrele teist nimme on kandnud.

Wimane Persia rigi kuningas olli Tarius Kobomannus, üks mees, kes kül olleks kölbanud, omma maad hästi wallitseb ja omma rahwast parrema kõrrale juhhatada; agga Krefamaalt tulli suur sõbdia, Makedonia kuningas Aleksander, ja teggi Persia rigile 330 aastat enne Kristusse sündimist otsa.

§ 8.

Krefa-rahwas.

Krefama olli üks weikenne, kitsas Ma. Poolsaar Morea ja pohja pool Morea tüks tükkikenne maad, mis praegu Türgima on, ja siis weel mitto saart Bahhemerre jaus, mis Arhipelagusseks kutsutakse, se olli feik se Ma, mis Krefarahwa käes olli. Esimesesed Krefama asutajad ollid harrimatta rahwas, kes ei põllu harrimist, egga maia ehhitamist mõistnud, waid mäekobaste sees ellasid ja tanime törrudest ennast toitfid; agga aega möda jõudsid nemmad tarkusse polest feige rahwale ilma peäl ette, ehk nemmad kül Jummala tundmisse polest kaua aega pimmedusesse kõndsid. Waimu andidest ollid nemmad rikkad, sepärrast nemmad peäsesid ka rutto harrimatta ellust lahti ja hakkasid peaaegu wisakat ellu piddama, parrema ellukõrra tarwitussi toimetama, kirja mõistma, laewadega merre peäl purjutama, kauba aiamista ülleswõtma ja kauge male lautama ja weel muid tullusamaid asju wäljamõtlemä ja kõrdasaatma. Nende seast leiti ommal aial feigetargemaid maia ja templi-seäbdjaid, maalmeistrid, laulikkuid, kiwwi-nifferdajaid ja muud nisuggust, agga ei ühheainustike õige Jummala tundjat. Nemmad piddasid kaua aega paggana usku finni ja püüdsid sedda omma rahwa keskel feigesuremaks illuks ja ilmalikku auuks üllendada. Nende ussu järrele wallitsetsid mitto jummalat taewast ja maad. Muist jummalad ollid isfased, muist emmased, kandsid innimesse kuuu, agga ollid innimestest suremad, kõrgemad ja illusamad. Jum-

malatte elluasse olli kõrges taewas. Seäl nemmad sõid ja jõid issefeltsi söki ja joki. Seält nemmad astsid alla innimeste seffa Ma peäle neile head tegema ehk neid farristama. Keige üllem jummal olli neil piksetaat Jupiter. Teised jummalad, kes iggaüks omma isse ammetit piddasid, piddid Jupiteri sõnna kuulma. Teine jummal olli merrejummal, teine tullejummal, teine põllujummal, teine aiajummal, teine kaubajummal, teine sõajummal, teine laulujummal ja nenda eddasi. Innimenne, kes ärrasurri, leidis pärrast surma jälle jummalat ees, kes tedda wastowöttis ja rõemupaika ehk wallupaika seadis. Iggaühhel jummalal olli omma tempel, ja isse templid ollid, kus preestrid tullewaid asju ettekulutafid. Kostus, mis seäl tullewa asja küssiale anti, kutsuti Drakliks, ja keigekuulsam Drakli koht, mis ial ei walletand, olli Telwi linnas ja peti keigekallimaks. Kuidas siis preestrid jõudsid tullewaid asju ette ärrateada ja kust neile nisuggune immetarkus tulli? Pettus olli keif, agga preestrid ollid kawwalad ja andsid ifka nisuggust kostust, kui se, kes jamsib ja sõnnu prugib, kellest ükski selget arru ei sa, waid mis ühhepidi ja teisipiddi wõib käända ja seält wäljaselletada, mis kegi isse tahhab, ja mis wimate sellega ühtetulleb, kuidas tullew aeg üllesnäitab.

Krefama ei seisnud keif ühhe funninga wallitusse al, nenda kui teised wanna aia rigid, waid iggaühhel linnal ehk majaukessel olli issewallitus. Nende linnade seast tõusid Parta (1 Makkab. ram. 11, 2) ja Aten (Apost. teg. 17, 15) peaaegu teistest linnadest kõrgemaks, et neil targemad seadused ollid. Partas wallitfesisid jo wannast kaks funningat hawalt. Ükskõrd juhtus, et Partas üks funningas ärrasurri, kui pärrandaja poeg weel pisisukenne laps olli, ja funninga wend Likurgus piddas kui lapse wõõrmünder funninga ammetit. Likurgus armastas omma isfamaad ja olli tark ja auuwäärt mees. Temma tahtis omma isfa-

maad parrema kõrra peäle sata ja mõtles ühhe seädusse-
 ramatu wälja, kus keif olli üllespandud, mis õigus
 ja kohus on ja kuidas rahwas pididi ellama, et nende
 käsfi hästi käiks ja nende Ma õnne finnitust leiaks.
 Kui temma kaddunud wenna poeg olli mehheks sanud
 ja kunninga ammetit temmale pididi kätte usfutama,
 siis kutsus Liturgus keif Partarahwast kofko ja lug-
 ges neile sedda seädusse-ramatut ette. Nemmad kiitsid
 ka sedda heaks ja wõtsid sedda ommaks. Agga Liturgus
 kartis, et heitlik rahwas aega möda hakkaksid temma
 seädusfid ümbermuutma ehk tühjaks teggema, ja prufis
 kawwalust, omma ramatut jädawaks seädusseramatuks
 finnitada. Temma kulutas rahwale, et temma reisi
 peäle tahtis miina woõraid maid õppima tundma, ja
 pallus, et nemmad temmale wannega tootaks, temma
 seädusfid ni kauaks pühhaks piddada, kui temma jälle
 taggasi tulleks. Hea melega tootasid nemmad sedda,
 finnitasid omma tootust pühha wannega ja Liturgus
 läks reisi peäle, kust temma ennam taggasi ei tulnud.
 Hea melega olleks auuwäärt mees issamale taggasi-
 tulnud sedda watama, agga ei tulnud mitte ja käsks,
 kui ta Kreta sare peäl surremas olli, omma furnud
 kehha ärrapõlletada ja tuhka merde puistada, et temmast
 seddagi ennam Partasse taggasi ei saaks. Parta rah-
 was ei tohtind omma wanne pärrast temma seädusfid
 mahhajätta, ja se ep olnud neile kahjuks. — Liturgus
 tahtis Partarahwast karrastada ja tuggewaks tehha,
 et nemmad jõuaksid omma weifest issamaad se eest
 hoida, et ükski waenlanne temmast jaggu ei saaks,
 sepärrast ollid temma seädussed waljud. Ükski Parta-
 linne ei tohtind pehmet ellu piddada, waid pididi
 pallawat ja külma, nälga ja jannu ja keif mu ihu
 wallu ilma nurrisematta kannatama. Et sögi ehk jogi
 mainusse läbbi koddupaigas fegi ei harriks parremat
 ehk penemat toitu wõtta, siis pidid keif ühheskoos
 turru peäl laua jures sedda musta leent söma, mis
 liinna wannematte polest kästi feta. Et fegi ennesele

rikkust ei forjaks, sepärrast ei petud fuld ehk hõbberahha, waid raudrahha, mis raske olli kanda ja waewalinne hoida. Lahhingis ei tohtind ükski palku miinna. Kes lahhingis ärrasurri ja leiti taggapoolt hawatud ollewad, ei sanud ausaste mahhamaetud; agga kes eestpoolt olli hawatud, sedda kanneti kilbi peäl koddu ja wannemad ehk ommaksed ei leinand tedda, waid ollid rõemisad temma waprusse ja ausa surma pärrast. So lapse eas neid õppetati, omma isfamaad armastama, ja sunniti keif kannatama, mis raske ja waewalinne on. Ükskõrd aastas kogguti keif poislapsi turru peäl kocko ja lasti piitsadega rihmata, et agga werri mahhajoõksis, ja kes selle pärrast ei ifnud, waid sedda naeris, leidis kitust rahwa ees. Misugguste seaduste läbbi said Partalissed tuggewaks ja kõwwaks, ja lahhingis ep olnud kuskipool ilma peäl sõamehhi, kes neist üllemad olleks olnud. Se wasto olli nende tundminne ja teädminne keige mu asjade sees, mis innimesse ellufõrda üllendawad ja ausamaks tewad, ei miõski arwata, egga sanud se polest ei kaugestki teiste Kretaliste liggi.

Hopis teine luggu olli Uteni liinaga ja temma rahwaga, kelle ülle esõite ta kunningas wallitses. Kunninga Koodrusse aial juhtus neilsõdda ja waenlassed saatsid Telwisse Draklit küssima, kas nemmad saaksid wõimust sama Uteni sõawäe ülle. Drakel kostis: „Teie sate Uteni liinna ärrawõitma, kui teie temma kunningat ärra ei tappa.“ Koodrus sai sedda kuulda ja wõttis nõuaks, omma isfama eest surma sisse miinna. Waenlassed ollid kül keigile kasku annud, kui nemmad Koodrust näeks, temmasse mitte putuda; agga Koodrus olli jälle kawwalam, pandis tallomehhe ridid selga, et kegi tedda ei peaks tundma, ja läks siis waenlaste leri ja hakkas seäl riidlema. Mis ta tahtis, sedda ta sai. Waenlassed, kes tedda ei tunnud, tapsid tedda ärra, et nemmad temma eest rahhu saaksid. Agga kui wimate arwalikkus sai, et nemmad seddawisi Uteni kunningat ollid ärratapnud, siis ei lootnud nemmad

ennam omma söödimisest asja sada ja läksid ärra koddu. Nenda peäsis Aten lin omma kuningaga Koodrusse surma läbbi jõast lahti. Koodrusse teggu arwati keigesurema auu wäärt ollewad ja üttelbi: „Risuggust kuningat ei sa meie eddespidi ennam; siis olgo Koodrus wimane, kes meie kuningaga nimme kannab.“ Nenda jäi Aten lin ilma kuningata ja rahwas wallitses omma kesfelt wannemaid, kes rigi asju pidid tallitama ja ommast wallitsussest rahwale arwu andma. Eht nisuggune wallitsus olleks hea kül olnud; agga üks wigga olli, et neil seädusse-ramatut ep olnud, kelle järrele nemmad olleksid wöinud keif hästi kõrda sata. Sepärrast olli pärrast Koodrusse surma Aten linnas förrato luggu, senni kui üks tark mees wäljatulli, kes hädda jõudis parrandada ja seädusse-ramatut kofko-panna. Se mees olli Solon, sesamma tark mees, kellest jo olleme 22. lehhe külje peäl juttu teinud. Solon olli waimu andidega ehitud mees, agga temma olli ka süddame ja ellu kumbide polest auuwäärt innimenne. Temma nõu olli Atenirahwa eest seddawisi hoolt kanda, et nemmad olleksid wäprad ja isfama armastajad sõamehhed, agga ka ellokumbide ja waimolikku tundmisse polest wisakad ja targad. Ja Soloni seäduste läbbi sai ka Atenirahwas kuulsaks, ennam kui ükski mu rahwas Krefamaal.

Parta ja Aten ollid keigekuulsamad linnad Krefamaal; agga sel maal ollid ka muud linnad, mis nende järrele jõudsid ja kus rahwa õppetuse eest keigis tarkuse ja tundmisse asjus kõrwaste hoolt kanneti. Keif linnad ollid wallitsusse polest isfesuggused; agga nemmad ollid ka keif ühhe mele ja ühhe waimu osalisfed, ja seisid, kui wõbra rahwaga söödimist olli, keif wiimsed kui üks mees wasto. Neid peti isseärranis se läbbi ni kindlaste kofko, et igga nelja aasta taggast Olimpia linnas sured pühhad pühhendeti. Sel aial tullid seäl arwamatta paljo rahwast keigilt poolt Krefama seest kofko watama, kedda seäl arwalikkult keigist muist

üllemaks arwati, kui nemmad omma ammetit ollid üllesnäitanud. Mõnned jooksid jalksi wõito, mõnned sõitsid ratsa hobbuslega ehk rattastega wõito; fanged mehhed maadlesid omma ihhujõudu probides üks teisega; lauliffud laulsid omma isfetehtud laulusid ette; ramatumehhed luggesid omma kirjutud ramatuid ette, ja mis ial weel muud nisuggust nähha ehk kuulda anti, sedda näggi ja fulis feif rahwas, mis seäl koos olli. Wõiduhind olli üks kroon, mis õllipu oksadest olli punnutud, ja mis selle pähhä panti, kes sedda olli ärrateninud, ja kes peälegi weel feigest rahwast sai fidetud ja kelle nimmi kuulsaks sai feige ülle Krefama, nenda et se, kel nisuggune ön sündis, sedda feigesuremaks ja feigekallimaks auuks arwas. Olimpia pühhad kutsuti Olimpia mängideks, ja Krefarahwas piddasid neid üllewägga kalliks ja need pühhad ollid ka sedda wäärt, sest et nemmad rahwast fihhutasid, feif õppima ja püüdma, mis hea ja tullus on ja innimest auustab. Need pühhad teggid ka tõeste Krefaliski targaks, tuggewaks ja ausaks rahwaks.

Krefarahwa nimmi hakkas sel aial kuulsaks sama, kui Persia kuningas Xarius Histaspis wäljaläks nende wasto sõddima (wata 26. lehhek.). Persia sõawäggi olli laewadega tulnud ja Ateni linna liggidal, ühhe weikesse allewi kohhal, mis Maratoniks kutsuti, male astunud. Krefalised, ehk kül arwu polest üks weifenne sõawäggi, ollid walmis neid wastowõtma, et nemmad waprud ja issama armastajad mehhed ollid ja üks tark, tuggew ja julge sõawäe pealik, Miltiades nimmi, nende üllem olli. Miltiades, se peäle julge, et temma sõamehhed tedda armastasid ja temma tarkussest luggu piddasid, ei ootnud sedda, et Persia sõawäggi lahhingit pakkus, waid kutsus wallusa healega omma rahwast kokko. Jookstes läksid Krefalised waenlastele peäle ni hirmsa tuhhinaga, et waenlased ei jõudnud wastoiseista ja ranna pole tagganesid ja püüdsid laewade peäle ärrapõggeneda. Ugga Krefalised tormasid neile

järrele ärrapöggemist keeldma. Nägiti, et üks Krefalinne parremä käega püüdnud ühe laewa taggasi-piddada, ja kui waenlased sedda ärraraiusid, wasfaka käega külgi haffanud, ja kui seddagi ärraraiuti, wimate hammastega laewa tahtnud taggasi-piddada.

Maratoni lahingi läbbi peasis Krefama omma waenlastest lahti, agga Persia kuningatte wihha ei löppend ärra. Ühheksa aastat pärrast Maratoni lahingit tulli Serkses (wata 26. lehhef.) 1200 sõalaewadega ja liggi kahhe millioni sõamehhega taggasi ja tahtis Krefarahwast hõpis Ma peält ärrakautada. Krefarahwal olli kitsas käes, et nemmad weel ei olnud sõa peäle ennast walmistanud ja rahwast keigilt poolt kolkowötnud. Hädda pärrast sai Parta kuningas Leonidas kolmsadda Partalist kolko ja läks nendega waenlaste wasto. Krefama piri peäl olli kõrge mäggede wahhel üks kitsas teekoht, Termopile nimmi. Sedda teed pididi Persiarahwas tulles ja siinna seadis Leonidas omma kolmsadda meest seisma. Temmal olli nõu, seäl kitsa teekohhal ni kaua wasto-seista, kui teiste Krefalistele aega lähhäks, ennast sõa wasto walmistada. Kui Serkses siinna kohta tulli ja sedda peotäis rahwast näggi, naeratas temma ja hüdis Leonidasse wasto: „Kas sul meelt peas on, et sa omma peotäiega meie wasto tahhad sõddida! Kui meie ommad noled lasseme lennata, siis ei sa teie nende hulga eest päwapaistet tundma.“ — „Polle wiggagi“ naeris Leonidas wasto, „warjus on meil weel parrem sõddida!“ Rööd hakkas Persia wäggi peäle-tükkima, agga ei möiund ühtige, et kitsa teekohhal Partalised kui müür wasto-seisid ja üksikuid mehhi, kes ettetullid, mahhalöid. Kui Persia wäggi olleks jõudnud taggast neile peäle-tulla, siis olleksid nemmad pea neile otsa teinud; agga seddawisi ei sanud nemmad neist jaggu. Kuus päwa seisis sõdda seäl teekitsusjes ja mitto tuhhat Persia meest ollid jo surma kätte langenud. Leonidas hakkas jo lootma, et Serkses omma sure wäega keige ilma

naeruks ärralähhäks, kui ta ei tahhaks ilma asjata omma rahwast kautada ühhe peotäie Kreekaliste wasto, kelle seast weel üks ainuski ep olnud hawatud. Siiski sai temma lotus tühjaks! Mis Serkses ei jõudnud moögaga toimetada, sedda satis ta rahhaga kõrda. Üks tallomees näitas temmale hea hinna eest sallateed teisel kohhal mäggede wahhelt läbbi, kust waenlasted sisse-peäsesid ja Partalistile selja taggast peäle-kippusid. Leonidas tundis nüüd kül ärra, et tal ots käes olli; agga siiski temma ei annud teekitsust heaga waenlaste kätte, waid taples ni kaua nende wasto, kui tal üsfige jõudu olli. Wimane ollid Partalised ni rammetummaks jänud, et nemmad ei jõudnud kät ennam ülestösta, egga keelba, et Persiarahwas, kes ei raatsind liggi miina, neid kaugelt nooltega mahhalastsid, senni kui wimane Partalinne olli ärratappetud. Termopile kitsus, kus Leonidas omma kolmesaa mehhega surmani taples ja waenlaste sure sõawäele kaua aega wastoseisis, on tännini kuulsaks jänud.

Te olli nüüd lahti ja Persia sõawäggi wolas otsego kohhisew jõggi mäggedest alla, laotas ennast keigipoli laiale ja kattis sedda maad. Laggeda peäl ei wõinud Kreekarahwas se sure hulga wasto seista; sepärrast saatsid nemmad naesed ja lapsed eest ärra Morea polesare peäle ja läksid isse laewadega merre peäle wälja. Salamisse sare liggidal koggusid nemmad omma laewawäe kofko ja tõstsid Temistoklest omma pealikkuks. Nemmad ollid tublid laewamehhed ja lootsid se peäle, et, kui nemmad olleks jõudnud merre peäl waenlaste ülle wõimust sada, waenlaste jallawäggi issegi Kreekamaast wäljalähhäks. Ugga Kreekalised ep olnud keif ühhes nõuus. Kui teäda said, et Persia jallawäggi Kreekama sees kui mõrtsukad möllasid ja keif, mis ette tuli, tullega ja moögaga ärrahawitasid, siis himmistasid mitmed, laewadega koddu miina ja seäl wasto seista. Ugga Temistokles ei kiitnud sedda nõuu sugugi, waid selletas, et kui Kreeka wäggi laiale

lähhäks, waenlassed omma sure hulgaga neile rutto
 otša teeks. Krefalissed ei wötnud kuulda, mis Temis-
 tofles öppetäs, ja jäid se peäl seisma, et parrem olleks
 laewadega foddu miina. Et sedda hullu nõuu keelda,
 läkkitas Temistofles sallamahto Serksesele käsku ja
 kirjutas: „Minna sowin sulle öinne ja annan sulle
 teäda, et Krefalissed nõuu on wötnud, hommen laewa-
 dega laiale-miina ja ärrapöggeneda, et sa neid kätte ei
 sa. Kui sa sedda jõuad keelda, siis saad sa neid keif
 ühhe hobiga kui hired löksus kätte. Ma lodan, et sa
 selle hea nõuu eest mulle ka head hinda maksad.“
 Serkses laskis se kawwala kirja läbbi ennast petta ja
 satis selsammal ösel omma suurt laewawägge Salamis-
 sare jure, ja kui Krefalissed hommiko warra tahtsid
 foddu pole purjutada, leidsid nemmad teed finnipandud,
 nenda et ka keigewähhem lootfik ei sanud läbbipeäse-
 da. Sedda olli Temistofles tahtnud. Temma tundis
 omma rahwast ja teädis, et kui nemmad kokkojäid ja
 sunniti waenlastega taplema, nemmad kui wahwab
 mehhed wasto-seisaksid. Temistoflesse lotus ei sanud
 ka tühjaks. Krefalissed pannid keif omma lotust merre
 lahgingi peäle, seädsid omma laewad Temistoflesse
 tahtmisse järrele ja hakkasid Persiarahwa laewade
 peäle, mis merre kitsuse pärrast keif ühhes hunnikus
 seisid ja ennast ei wöinud ligutada, nenda et tublid
 Krefa laewamehhed omma wahwusse ja tarkussega
 nende ülle wöimustsaid ja keif purruks ärrahawwitasid.
 Serkses peäsis ühhe piskuse lootsikuga ärrapuggema
 ja tormas tule tuhhinaga foddu pole, ja temma jalla-
 wäggi jättis pea ka Krefamaad mahha.

Sest aiaast, kui Persiarahwas Salamis- merrelah-
 hingis öppetust said, ei raatsind nemmad enam Krefama
 sisse tungida. Söddimist olli kül ka pärrast sedda aega
 mittokörd weel Krefaliste ja Persiarahwa wahhel; agga
 iggakörd, kui riid töusis, läksid Krefalissed Persiama
 piride ülle sisse ja söddisid seal ni kaua kui waia olli.
 Omma wahwusse läbbi Persiarahwa wasto said

Krefalised kuulsaks ja wäggewaks, ja mehhed tõusid nende seas ülles, kes kui targad ja tuggewad sõawäe pealikkud suurt nimme kandsid. Agga weel surem ja kuulsam olli Krefaliste nimmi se läbbi, mis nemmad rahhu aial toimetasid. Keigis asjus, mis innimesesed ial ollid wälja-möttelnud, waimu ja mele wäe läbbi innimeste ellu keigeförgema jone peäle sata, on Krefarahwas keige üllemad olnud Ma peäl. Keif, mis nende meistrid wäljamöttelsid ja teggid, olli keige sündsam ja illusam. Kuiud, mis nemmad marmori kiwivist nifferdasid, pildid, mis nemmad seinade peäle malisid, honed, mis nemmad ehitasid, laulud ja muud kirjad, mis nende õppetud mehhed wäljamöttelsid ja kokkopannid, ollid ärraütlemata kaunid, illusad ja kennad. Nende kele murre olli sündsam ja armsam kuulda, kui ükski mu keel Ma peäl, ja woõra rahwa innimesesed õppisid jo wannast ja praegugi weel õppiwad meiegi lapsed suurtes kolides Krefa keelt, et nemmad sest tarkussest ossa saaksid, mis Krefalised ommal aial on leidnud ja pruclinud. Krefaliste seas ollid mehhed, kes isseärralisse-nimmega Wilosohwiks, se on: tarkusse ja tõetundmisse armastajaks nimmetati. Need mehhed ei teinud enne-sele tegemist mu tö ehk tallitussega, kui agga üsna sega, et nemmad omma melemõtlemissegaga tarkust otsisid ja omma targa juttu läbbi ka neid püüdsid targaks teha, kes nende seltsi ennast hoidsid. Nende Wilosohwide seast olli Sokrates keigeausam ja kuulsam. Selle mehhe ainus nõudminne olli tõetundmisesse, õigusse ja sõame puhtusse kaswada. Temma igga-päwane tö olli, tähhelepannemisse ja järrelemõtlemisse läbbi targemaks sada ja selle järrele urida, et temma ilmalikkud ja jummalikkud asjad õiete ärratunneks. Peaaegu hakkas temma jo ärratundma, et Krefarahwa ust ja nende preestride õppetus tühhi olli ja et mitme jummalal orjus ei wõi õige jummalalorjus olla. Omma järrelemõtlemisse läbbi sai temma jo pissut arru jummalikkust asjust ja tundis omma waimust ärra, et üks

ainus Jummal ülle keige ilma wallitseb armoga ja õigussega. Siiski olli temma tundminne wägga pisut se wasto, mis pühha firri õppetab, ja temma tundis ka omma tundmisse pudust. Krefalised auustasid tedda ülli wägga ja kiitsid temma tarkust; agga temma isse tunnistas ennesest ja ütles: „Minno tarkus on se, et ma tunnen, et ma weel ühtige ei tea.“ Targaste ja puhtaste ellas temma 70 aastat, siiski pididi temma preestride kaddeuse läbbi huffa sama. Preestrid tõstsid kaebdust temma peäle, et temma neid jummalaid ärra põlgas, mis Krefarahwas kumardasid, ja kohhus mõistis sedda kohhut temma peäle, et ta kihwti läbbi pididi ärrasurmatud sama. Temma sõbrad püüdsid tedda wangi-honest lahtipeastada ja pakkusid wangikoia hoidjaile rahha, et nemmad tedda sallajalt lahtilasestsid; agga Sokrates isse kelis neid ärra se wasto teggemast, mis kohtuwannemad ollid seadnud, egga tahtnud surma eest ärrapõggeneda, kellest temma ennesele parremat ellu lotis, waid jõi sedda surma rohtu, mis wangihoidja kohtukäsku peäle temmale tõi, ilma wastopannemata ärra.

Et küll Krefalised pea iggakõrd, kui neil sõddimist olli, omma waenlaste ülle wõimust said, siiski ei püüdnud nemmad omma pissukesse Ma pirid laiemaks aiada ja teiste kunningatte maad ennesele pärvida, waid ollid sega rahhul, mis neil olli. Kui neid aegamöda ni palju peäle sigginesid, et kitsas olli ellada, siis saatsid nemmad nenda kui Wõnifia rahwas (wata § 4, 15 lehhek.) asfutajaid ülle merre wälja, kes maial ennesele asset pidid otsima. Nenda läksid neid palju Weike-Usia male, asfutasid Lõune-Stalia male ja Mustmerre ranna weerde ja ehitasid ka Krimmi polesare peäl mitto linna ülles. Seddawisi said Krefa keel ja Krefarahwa targad wisid ja kombesid ka teiste rahwasetta laiale-lautud. — Üks wigga Krefarahwa jures olli agga se, et nemmad ei jänud mitte ühhemelelissiks, waid teine teisega ühtepuhku riidlesid. Nende pissu-

teste rigide wallitus olli ennamiste rahwa käes. Agga rahwa tahtminne ep olnud ka ühhesuggune, waid üks tahtis sedda, teine teist. Nenda olli siis riid ja tülli feigis paigus ja üks söddiminne allati teine teise rigi wasto. Sefamma tüllitseminne ja riidleminne satis neid ka wimate hukka ja Makedonia kuningaga wõimusse alla.

Makedonia kuningriik seisis Krefama pohja pole peäl ja rahwas räkis ka Krefakeelt; agga Krefarahwa ja Makedoniarahwa wahhel olli suur wahhe tarkusse ja tundmisse polest, sepärrast ei piddand ka Krefarahwas neist suremat luggu ja põlgasid neid rummalaks ja woõraks. Krefalised ollid ka ammo jo õppind sündsäl wisil ellama, kui Makedonia rahwas weel hopis harrimatta ollid. Makedonia kuningas Wilip olli esimenne, kes omma rahwast hakkas harrima ja parrema kõrra peäle saatma ja feige holega püdis neid Krefaliste arrulisseks tehha. Agga temmal olli ka weel teine himmu süddames. Temma himmustas omma rigi pirisid laiemaks aiada ja pirirahwast omma wõimusse alla sata, ning olli kawwal mees kül, sest ennesele kassu otsima, et Krefalised ühtepuhku issekeskis riidlesid. Temma kihutas issegi weel neid pisufeksed rikisid teine teise wasto wihhale ja läks ka omma sõawäega sellele appi, kes tedda appi kutsus, nenda et teine teise ülle wõimust sai. Teine kõrd läks temma jälle teisele appi, nenda kui temma tundis ennesele tullusam ollewad. Temma seggas ennast ühtepuhku omma sõawäega nende wahhele, ja se läbbi sündis, et teine tedda kartis, teine tedda armastas, agga feif temma suremat wõimust tundsid ja isse omma issekeskisse söddimisse läbbi ifka nõrgemaks said. Sedda temma kawwal tabtis, ja sai ka wimate feif Krefamaad omma wõimusse alla, ehk temma kül ennast Krefama kuningaks ei nimmetanud, waid sega rahhu jäi, et Krefalised, kes omma priust armastasid ja woõrast kuningat ial ei tahtnud, feigis asjus temma

sõnna kuulsid. Se peäle lotes püdis Wilip suremaid asju ja tahtis nimmelt Persia riki ärrawõita. Temma kihutas Krefarahwast ühtepuhku Persia kuningale kätte-maksuma, mis temma neile wannal aial kahju teinud, senni kui nemmad ka temma nõuuße heitsid ja tedda isse omma sõawäe pealikkus nimmetasid. Nüüd hakkasid nemmad ennast sure holega sõa peäle walmistama, agga enne kui keif weel walmis olli, surri Wilip äkkitselt ärra. Wallitsus jäi temma poia Aleksandri kätte, ja se olli ka se õige mees, keif sedda kõrda saatma, mis issa olli nõuufe wõtnud. Temma suurte teggude pärrast kutsutakse tedda sureks Aleksandriks. Temma Pea olli tark, temma südda julge, temma waim selge ja harritud ja temma himmu ja tahtminne jo eestotsast se peäle kánatud, ennesele kuulsat nimme tehha. Kui temma alles poisikenne olli, ei wässinud temma mitte ärra keif sedda õppimast, mis waimu terrawaks ja ihhu tuggewaks teeb, ja mõtles ikka suurte teggude peäle, mis temmast ükskõrd piddid tehtud sama. Ühhel päwal todi sõast sõnna, et Wilip sures lahkingis jälle olli wõitu sanud ja keif Makedonia rahwas hõiskas rõemu pärrast; agga poisikenne kulis sedda nukra melega ja ütles: „Kui minno issa jo keif isse ärrawõidab, mis siis minnule järreljääb?“ — Kuningale Wilipile todi ükskõrd üks wägga fallis hobbune kaubale. Hobbune olli uhke ja illus, agga hullas ja möllas, et ta keddagi liggi ei lastnud. Wilip tahtis tedda, enne kui kaup sai ärratehtud, lasta promida ja käsks tallipoisi kutsuda. Agga hobbune ei lastnud keddagi selga. Kui nüüd kuningas nisuggust kõlwatumat hobbust ei tahtnud osta ja käsks ärrawia, siis pallus Aleksander ja ütles: „Oh issa, ärra põlgo sedda kallist hobbust ärra; rummalad tallipoisid ei mõista temmaga ümberkäia. Anna mulle lubba peäle, istuda!“ Issa ei tahtnud essite tueteistkümnne aastalisse poisile lubba anda, agga teine pallus ni ellaste, et wimate lubba anti. Aleksander

wöttis hobbuse su förwast finni ja seabis tedda peaga päwa wasto (temma olli tähhele-pannud, et hobbune omma warju kartis), sillitas tedda tül aega kääga ja kargas siis äkkitselt hobbuse selga. Hobbune pistis hullu wisil jookšma, agga Aleksander ei püüdnud tedda kinnipiddada, waid andis weel wallu peälegi ja aias temmaga laggeda peäl tuhhatnelja eddasi, nenda et nägqiate filmist ärrakaddus. Kui hobbune wimate lia jookšmissesega hakkas ärrawäsšima ja waggusamaks jäma ja mehhe wõimust, kes temma selgas istus ja tedda mõnne wallusa hobiga karristas, ärratundis, siis lastis temma ennast käända ja juhhatada, kuhhu meister tahtis, ja se wiis tedda koddu ni wagga kui lammas. Issa kinkis hobbuse, kes keddagi muud, kui omma meistrit selja peäle ei lastnud, Aleksandrile, ning sest aiašt prufis Aleksander sedda hobbust keigis lahkingis, mis temma ellu aial ollid, kui omma keigekallimat ratsa-hobbust, ja andis temmale nimme Dukewalus, ja hobbuse nimmi on ühtlasse Aleksandri nimmega kuul-saks jänud meie päiwini.

Suur Aleksander, kes tarkusse ja wahwusse polest keigist ülle käis, olli 21 aastat wanna, kui temma isša Wilip ärrasurri. Issa asšemele sai temma nüüd Ma-kedonia funningaks ja keif mu Krefarahwas wallitšes tedda omma sōawäe üllemaks pealikkus, et södda, mis Wilip Persia rahwa wasto pididi söddima, Aleksandri hol-le jäi. Sōawäggi olli jo kokkoætud ning ehk sedda kül ennam ei olnud, kui 36,000 meest, siiski ei tahtnud Aleksander ennam aega wita, et himmu ülli suur olli, sōas ennesele wõidumärki ärratenida. Se weikesse sōawäega läks temma Tardanellide merretitsusse ülle Weike-Asia male Persia riki ärrawõitma, mis temma rigist saddakörd surem olli. Sel aial olli Tarius Kodomannus Persia funningas. Se satis esšite omma saatrapid sure sōawäega Aleksandri wasto söddima. Kranikus se jõe äres Weike-Asia maal olli esšimenne suur lahking. Üllisuur olli waenlaste hull, agga Alek-

sander andis omma sõawäele wahwusse eestmärki. Keigilpool olli temma esimeste seas; kus keigepakssem tapleminne olli, senna lendas temma omma Pukewalusse seljas; temma sõawäggi pididi tedda armsaks ja kalliks, egga jätnud tedda kuskipool mahha; kui temma kest waenlaste seas olli, siis jooksid temma sõamehhed temmale appi, ja punnane sulletut temma raudkübbara peäl olli neile tähheks, kus keigetullisem taplus olli. Persia rahwa suur hull ei wõinud Krekarahwa wahwusse wasto ühtige; keigis paigus pididi nemmad tagganema ja wimate paku minnema ja omma suurt leri keige sõanõuga ja keige rahha ja rikkussega Krekalistile sagiks jätma. Nenda läks esimesenne taplus Aleksandrile õnneks; agga sega ep olnud Persia riik weel mitte ärrawõidetud. Kaskem waew ja surem tö olli weel ees, ja et temma sellega kõrda saaks, siis olli ainult waia, et temma rahwas walmis olleks, temma eest miina, kuhhu temma ial tahtis. Sepärrast olli temma armulinne ja helde keikide wasto, pididas ka keigewähemat nende seast ausaks, ei tagganend ühhegi tö ehk waewa eest ja kihhutas neid, ilma wastopannematta temma jälgede sees käia. Persia leri saki jautas temma omma sõameeste ja pealikkute sekka keik puhhas ärra, egga wõtnud ennesele sest ühtige. Ei temma otsind ennesele rikkust, egga pehmet ellu. Soldatide elluwiiis ja toit olli ka temma elluwiiiks ja toiduks, agga söödimisses ja wahwusses olli temma keigist üllem. Ükskõrd tulli temma ühhe linna jure, kellel kõrged mürid ümber ollid ja mis sõamehhi täis olli. Temma käskis reddelit tua, läks reddelit möda ülles ja kutsus omma rahwast järrele-tullema. Tubba olli Aleksander kahhe mehhega müri peäl, kui reddel karki murdis ja teised sõamehhed mahhakuffusid. Aleksander kahhe seltsimehhega seisid nüüd üksipäinis waenlaste seas, kes keigilt poolt temma peäle tükkisid. Agga temma ei tagganend nende eest, waid kargas omma seltsimeestega linna sisse ja seal toetasid nemmad

folmekeste ennast seljaga müri wasto ja taplesid julgeste ni kaua kui temma sõawäggi wäljast liina wärrawad lahti murdsid ja neile appi jõudsid. — Teine kõrd olli Aleksander omma sõawäega jo mitto päwa laia, tühja lane läbbi marsimas, kus mitte weesonelest kuskipoolt polnud leida, ja jannu hädda waewas pal-lawa ilmaga keif rahwast hirmsal wisil. Siis leidis üks soldat ühhe weelombikesse, kust temma ni paljo sai, et temma omma raudkübbarat wõis täita. Sedda tõi temma funningale. Aleksander wöttis wee wasto, agga ei maitsend tilgakeski, waid kallas wee mahha ja ütles: „Kui keif mo sõamehhed peawad jannunema, siis ei tahha minnagi jua.“ — Et Aleksander isse ilma kawwalusfeta olli, siis ei piddand temma ka teist innimest kawwalaks, ning ei tahtnud uskuda, kui mid-dagi kurja teise peäle kaibati. Nenda kirjutas sõbber temmale, kui ta ükskõrd olli haigeks jänud: „Goia ennast omma arsti eest! Persia funningas on tedda palganud sind kihwtiga ärrahukkata.“ Aleksander ei wõtnud uskuda ning kui arst rohhoausiga temma wobi ette astus ja temmale sedda jua pakkus, wöttis temma kausi ühhe käega ja andis teisega arstile sedda kirja luggeda. Ni kaua, kui arst lugges, jõi funningas rohhu ärra ja sai rutto terweks. — Risuggune mees olli noor funningas, ja sepärrast armastasid ka temma sõamehhed ja pealikkud ja teenrid tedda nenda, et iggaüks walmis olli rõemuga omma ellu temma eest jätta. Kui siis wimate Tarius Rodomannus isse sure sõawäega temma wasto tulli, lotis Aleksander omma piisukesse hulga peäle, mis tedda keigest südda-mest armastas. Isssusse lane laggeda peäl Weike-Asia maal peti teine suur lahing. Ehk kül Persia funningas 600,000 sõamehhega peäle-hakkas; Aleksander murdis neid muist mahha, muist pillas temma metsa, ja Tarius pididi omma tõlda mahhajätma ja ratsahobbustega paku minnema. Tariusse emma ja naene said keige leriga ärrawõitja kätte, kes neid armuga wastowöttis ja neid

iggawisi püdis rõemustada. Pärast läks Aleksander
 Tirusse linna alla, mis sei aial Persia kuninga
 päralt olli. Tirus olli kõwwa lin ja linna rahwas
 seisid kangeste wasto. Seitse kuud aega pididi Alek-
 sander linna ümberpirima, enne kui ta temmast jaggu
 sai; agga siis härwitafid temma sõamehbed ka linna
 ni laggedaks, et kiwwi kiwwi peäle ei jänud. Seält
 läks temma Egiptusse male, mis ka Persia kuninga
 wõimusse al seisis. Egiptusse rahwaga sai Aleksander
 rutto walmis, et nemmad isse hea melega Persia wõi-
 mussesi tahtsid lahti pääseda. Egiptusse maal ehitas
 Aleksander uut linna Bahhemerre äärde, mis ärra-
 härwitud Tirusse linna asemel sureks kaubaliinaks
 pididi jääma, ja nimetas sedda Aleksandria linnaks,
 mis praegogi weel seisab. Kui Egiptusse Ma käes
 olli, siis käinis Aleksander jälle Persia Ma pole Tariusi
 üllesotsima. Temma läks essite Güwрати, siis Tiig-
 riise jõest ülle ja jõndis Arbela linna alla, kus Tarius
 uut sõawägge olli kokkorjanud. Siin olli kolmas
 suur lahing ja siingi jäi, nenda kui esimeses ja
 teises lahingis, wõidu au Aleksandri kätte. Persia
 sõawäggi sai laiale pillatud ja Tarius läks paku.
 Aleksander tahtis kuningat isse kätte sada ja aias
 tedda tagga. Wimate leidis Aleksander tedda, agga
 jubba mees olli ärrasurnud. Üks temma omma seltsi-
 meeste seast olli kuningat ärratapnud ja isse emale
 pöggenend. Aleksandril olli halle nähha, et keigerikkam
 ja surem kuningas seddawisi olli hukka sanud ja et temma
 rahwas sedda werriist surnud kehha wanfre peäle tühja
 lanesse ollid mahhajätnud ja isse jurest ärrapöggenend.
 Aleksander wöttis omma mäntli seljast, kattis surnu
 peäle ja laskis tedda ausaste kuninga wisi mahhamatta.
 Agga sedda mõrtsukat aias temma tagga ja sai tedda
 Urali järwe äres kätte, kus temma tedda surma nuht-
 lussega laskis ärrahuffata. — Nüüd olli Persiariit
 ärrawõidetud ja ärraütlematta suur olli rikkus ja
 warrandus, mis Aleksander ärrawõidetud linnadest ja

isfeärranis Babeli linnast olli kätte sanud. Agga se ön rikkus temma süddant ja mutis tedda teiseks innimesseks ümber. Omma endist kassinat elluwisi jättis ta mahha ja hakkas prassima ja libbeda kele fiitmist armastama ja uhkust piddama. Teiste innimeste nõuu ei wõtnud temma ennam kuulda, ja kes mitte temma su järrele ei räkind, waid tedda laitis, selle peäle kargas temma ni äkfilisse wihhaga, et hirmus olli nähha. Joobnust peast tappis temma ükskõrd wihha tuius omma keigekallimat sõbra ärra. Temma ei olnud ennam sesamma innimenne, mis ta enne olli olnud, muud kui auupüüdminne olli ehk weel suremaks sanud. Ei temma jäänd sega weel rahhu, et suur Persia riik temma käes olli, ta tahtis keif mailma ärrawõita. Zubba läks omma wahwa süddamega Persia raiast ülle, Indiamaad teist poolt Indusse jögge ärrawõitma. Ka segi sõdda ei läinud temmale nurja; agga et paljo aega läks, siis pannid temma sõamehhed waewa liaks. Kümme aastat ollid jo möda läinud, kui temma omma sõawäega Krefamaalt olli wäljatulnud, ja keif himmustasid isfamale taggasi miina ja rahhu piddada. Känis siis ümber ja läks Pabiloni linna taggasi. Sedda temma tahtis omma sure rigi pessaliinaks tehha, seäl ellada ja seält omma allamatte ülle wallitseda. Agga mis ta kümne aasta waewaga olli kofko-risunud, pididi ta pari päwaga ärrakautama. Pabelis peti suurt piddu. Aleksander, kes enne sedda taplemisses ikka essimenne olli olnud, sai nüüd ka prassimisses esimesseks. Seläbbi rikkus temma omma terwist, jäi haigeks ja surri rutto ärra. — Rahju, et se mees, kes Summalast ni suri andid olli sanud, ei mõistnud sedda auu otsida, mis Summala ja innimeste ees õige au on. Sure Aleksandri nimmi on kül kuulsaaks sanud, agga õiget auu-mällestust ei olle temmale jänud. Ka se suur riik, mis temma olli üllesfeadnud, laggunes rutto laiale. Pärrest temma surma hakkasid temma sõawäe üllemad pealikud

teine teise wasto sööddima. Üks wöttis ühhe, teine teise osa sest rigist ennesele sagiks ja lastis ennast funningaks, gaks tösta. Nenda sai üks Makedonia funningaks, teine Siria funningaks, kelle pärralt ka Judama ja Weite-Asiama olli, kolmas Egiptusse funningaks. Weel mitto muud funningrifi tekkisid sest surest ärra laggunewast sagist; agga ei ühhelgi polnud öñne ehk rahhu ja keik said wimate ärrawöidetud ja ärranelatud ühhe ainsa rahwa läbbi, kelle riik Aleksandri aial weel wägga püsufenne ja wäeti olli. Se rahwas olli:

§ 9.

Roma rahwas.

Rahwas, mis keigeesste Italia maal ellas, olli harrimatta ja rummal, nenda kui keik mu rahwas allustusfes ollid. Pärrast tullid paljo asfutajad Krefamaalt Eöüne-Italia male, lükkasid pärrisrahwast eest ärra ja seädsid mitto püsufest rifi, kus ennamiste Krefa keelt ja Krefaliste seadused prugiti, nenda et Eöüne-Italia maad ka wannal aial Sureks Krefamaaks kutsuti. Kest Italias ollid ka mitto püsufest rifi, kus Krefalised ollid asfutanud, agga mitte pärrisrahwast ärraianud, waid nende seas ellades ennast nendega ühhendanud. Se seggamisfe läbbi sai pärrisrahwas aega möda hõpis ümbermudetud ja räkis Krefa felega seggatud keelt, mis Eaddina feleks kutsuti. Keige tähtsam nende rigide seast olli Eaatsium, ja seält tullid Roma liina ehitajad wälja, nenda kui meie nüüd tahhame selletada.

Ükskõrd olli üks funningas, Numitor nimmi, Eaatsiumi rigi ülle wallitsemas, agga temma norem welli Amulius wöttis wallitsusse teise käest ärra ja heitis ennast isse funningaks. Numitor ei jõudnud omma kawwala wenna wasto ühtige tehha, agga temmal olli tüttar, Rea Silwia nimmi, kedda Amulius ennam fartis, kui wenda. Temma mötles, kui Rea mehhele saab, siis tõuseb ehk temma suggust üks ülles,

kes Numitori õigust taggaotsib. Sepärrast ei lastnud temma Reat mitte mehhele miina. Rea ei holine onno teeldmisseft ühtige, läks sallaja mehhele ja tõi kaksikuid poeglapsi ilmale. Kui Amulius sedda teada sai, käskis temma neid lapsi ärrahuffata. Neid panti künna sisse ja lasti künnaga Tiberi jõe peäle. Künna uius jögge möda alla ja jäi jõe äres pu jure külge finni, kus üks karjane neid lapsi leidis, nende peäle hallastas ja neid foddu wiis. Karjatse naene immetas neid, kaswatas neid karjalapsiks ülles ja panni neile nimme Romulus ja Remus. Poisid kaswid tubliks mehhiks ülles, kes holega omma karja hoidsid ja metsellajaid wahwaste ärrakaitsefid, ja teised karjatsed ümberringi piddasid neist suurt luggu. Mehhed ei teadnud omma sündimisse luggust ühtige, agga kui ükskõrd Remust riidlemisse pärrast liina widi ja finni panti, siis tunnistas wanna karjane Romulussele teif ärra ja pandis mehhe südda põllema himmust, Amuliussele kätte = maksma, mis temma neile kurja olli teinud. Esste kutsus temma teif sõbrad kofko, Remust wangist lahtipeästma, ja kui atwalikkus sai, kuidas nendega olli tehtud, heitsid teised mehhed nende nõuiks, hakkasid mäsama, tapsid Amuliusst ärra ja tõstsid wanna Numitorit jälle aujärje peäle. Nüüd jäid Romulus Remusfega wanna isä jures kunninga maiasfe; ning kui nored mehhed ei tahtnud ilma töta seista ja pallusid kunninga käest lubba, ühhe ue liina ehitada ja selle ülle isse omma tahtmisse järrele wallitseda, siis ei keelnud Numitor sedda ja mehhed hakkasid tubliste peäle. Nemmad kutsusid omma wannad karja sõbrad kofko ja nende abbiga wõtsid nemmad seälsammal kohhal, kus kaksikud jõest ollid künnaga mäele todud, platsi tabsafeks tehha ja liina ehitada. Agga liina müri üllesteggemisse jures said wennad teine teisega tüllisse ja õnnetuma juhtumisse läbbi tappis Romulus Remust ärra. Nüüd jäi liina wallitsus Romulusse kätte üksipäinis ja temma

hüdis tedda omma nimme järrele Roma linnaks. Ein olli kül tekkimas, agga linna rahwast polnud suremat asja. Sepärrast laekis Romulus kolutada, et Roma lin olli priliinnaks seatud, kus keif paggejaid wastowõetakse ja taggaai ajal ei pea lubba ollema, paggejasse putuda. Se kutsumisse peäle wolas suur hulk rahwast keigilt poolt sinna kofko. Kes koddus ei jõudnud omma wõllad ärramaksta, kes sullase põlwest tahtis lahti peäfedä, kes nuhtlusse eest ärrapõggenes, keif nisuggust jooksid Roma linna kofko. Romulus wõttis keif röemuga wasto ja tootas neile, et nemmad omma ennise sü pärrast ei pidband kartma, agga kinnitas neile ka kōwwaste, et nemmad temma linnas ellades ei pidband uut südi ennese peäle koormama. Waljo wallitsusse läbbi sundis temma neid sõnna kuulma ja kandis hoolt, et temma piisufesses rigis keif pididi kõrra pärrast ollema. Üks pudus olli weel, et pea keif linna rahwas poisimehed ollid, ja kui üks ehk teine wäljaläks ühhest ehk teisest paigast kossima, tüdrukud ei tahtnud neile minna, et neid kui ärrapaggejaid põlgati. Agga seddagi pudust mõistis Romulus parrandada. Temma walmistas Romas suurt pühha, mis nore linna illu ja linnarahwa tuggewust pididi awwalikkuks teggema. Wõidu-jooksinne jalksi ja ratsa hobbusega, tuggewa meeste maadleminne ja mitto muud mängi pididi mängitama, ja ümberkaudset rahwast palluti watama tulla. Kui seatud pääw olli kätte jõudnud, siis tullid woõrid paljo kofko, isseärramis Sabinia maalt, mis linna lähedal olli. Mehed ja naesed, poisid ja tüdrukud tahtsid mängide illu nähha sada, ja Romalised toimetasid keif ni hästi, et woõrastel lust olli nähha. Kui mängid otsas ollid, jooksid Roma mehed äkkitselt woõraste sekka, kes pingide peäl istid, wõtsid iggamees tüdrukku finni ja jooksid omma sagiga koddu. Woõrad ehmatasid ärra, agga ei jõudnud risumist keelda, et nemmad ilma sõaristata ollid tulnud. Keif läksid wihhaga koddu. Sa-

binia rahwas ei tahtnud sedda häbbi kannatada, mis neile olli tehtud, ja tullid tükki aia pärrast sõawäega llinna alla. Romalised tullid ka linnast wälja, waenlassi moögaga waetowõtma; agga enne kui nemmad sõawäerüistadega peäle-hakkasid, tormasid norikkud linnast wälja söddijatte wahhele ja kissendasid: „Tehke rahhu! Teie söddiminne sadab meid hädda sisse. Kui Romalised wöimust sawad, siis peame omme suggulassi leinama, kui Sabinia mehhed wöimust sawad, siis peame omma armsad mehhed leinama, kellega meie wägga hästi kokkoleppime.“ Naeste pole jäi õigus ja mehhed teggid rahhu, andsid teine teisele kät ja leppisid se peäle ärra, et sest aia Roma ja Sabinia rahwas ennast ühheks rahwaks ühendasid.

Risuggune luggu olli esite Roma linnaga. Se lin, kellest wimate keigesurem riik on sanud, sai üllekohtu läbbi raiatud ja risumisse läbbi kinnitud. Meie, kui ristirahwas, peame sedda laitma ja häbbiks arwama; agga Romulus ja temma seltsimehhed kiitsid weel omma tarkust, et nemmad rummalad ja harrimadat ollid. Nende usk olli sesamma paggana usk, mis Krefarahwal olli (wata 29. lehhe.) ja mis nemmad Krefaliste asjutajatte käest ollid sanud. Nemmad ei mõistnud weel hea ja kurja wahhel wahhet teha. Kaks asja piddasid nemmad mehhe keigeüllemaks auuks: omma isfamaad armastama ja wahwaste söddima. Kes se polest laitmata olli, sedda piddasid nemmad õigeks mehheks jummalatte ja innimeste ees. Hinge ja ellowiside harrimisest ei piddand nemmad suremat luggu; agga se läbbi, et nemmad wahwad söddiad ollid ja omma isfama eest surma sisse läksid, on nemmad aega möda ni sureks sanud, et suremat weel polle olnud.

Kui esimesenne Roma linna funningas Romulus olli ärrasurnud, jäi aujärg temma pärria kätte, ja nenda wallitfesid pärrast Romulust weel kuus funningat järjeste, ja nende seitsme funninga aial ep

olnud linnakessel rahhu põlwe, waid ühtepuhku sõddimist naabrittega. Kes wõib keif neid pissukeisi sõddasid nimmetada! agga sõdda Albaliste wasto olli isfesuggune ning sedda tahhame laiemalt selletada. Romalised ja Albalised ollid tüllis, agga ei tahtnud omma tülli sõa läbbi lõppetada, waid wõidukaigi läbbi, ja leppisid se peäle, et kolm Romalist piddid kolme Albalistega moögaga taplema surmani, ja kui wimane, kes elluse jäi, Romalinne olleks, siis peaksid Romalised Albaliste üllemaks jäma, ja Albalised Romaliste üllemaks, kui ellusse jänud mees Albalinne olleks. Suhtus et Romaliste sõawäes ollid Horatsiusse kolm poega, kolmikud, ja Albaliste sõawäes kolm Kuriatsiusse poega, ka kolmikud, kummalgi pool prisked noored wahwad mehhed. Ühhel pool seisid Romaliste sõawäggi, teisel pool Albaliste sõawäggi watamas, kuidas luggu piddi jäma, ja kessel olli laggedaks tehtud plats, kus need kaks pari kolmikud kui wõidumehhed piddid taplema. Üks Horatsiusse poeg sai keige esste ärratappetud, tükki aia pärrast teine Horatsiusse poeg, ja kolm Kuriatsiusse poega ollid keif weel ellus. Albalised tõstsid suurt rõemu kärra, kui sedda näggid. Rööüd piddi üks ainus kolme wasto taplema, agga se üks olli weel terve, ja need kolm ollid keif jo hawatud. Horatsiusse poeg hakkas nende kolme eest jookma, ja Kuriatsiusse kolmikud tormasid järrele ni rutto kui jõudsid, agga et nemmad hawatud ollid, siis sai se keige ette, kes keige priskem olli, ja teised kaks jäid järrele. Ripea kui Horatsiusse poeg näggi, et essmenne temmale liggi sai, känis temma ennast rutto ümber ja hakkas moögaga raiuma, senni kui mehhe mahha löi. Dlli ta sellega walmis, tulli teine hawatud wend lõotsudes järrele ja sai ka omma palga ning nisammute ärrawässind kolmas. Horatsiusse poeg jäi üksipäinis järrele ja seddawisi said Albalised Romaliste allamaiks.

Seitsmes Romaliste kuningas olli Tarquinus

Superbus. Se olli kurri innimenne ja Romalised kartsid tedda hirmsaste, agga viddid kannatama ja ei tohtind vastotörkuda. Agga Tarquiniusse poia kurri tö teggi wimate moötu täis. Kunningas isse olli söawäe jures Roma liina lähidal leris ja seälsammas olli ka üks auwäärt pealik, Kollatinus nimmi. Kunninga poial olli Kollatinusse wasto wihha ja ammogi jo se kurri tahtminne, ausa mehhe auu ärrarikkuda. Sepärrast läks temma kesi ösel lerist liina, tükkis fallaja Kollatinusse maiasse ja narris temma perrenaest ärra. Lukreetsia (se olli naese nimmi) ei tahtnud selle häbbiga ennam ellada, satis hommiku warra käsku lerisse ja laskis omma meest ja mehhe söbra Prutu si kutsuda, kulutas neile mis ösel olli sündinud, ütles, et temma enneminne surma siise tahhaks miina, kui selle teotusse järrel weel ellada, jättis neid jummalaga ja pistis ennast lühhikesse möögaga läbbi. Sesamma werriise möögaga läksid mehhed turru peäle, kulutasid seäl sedda hirmsat asja, ja kuningas pididi omma kurja sugguga pakku minnema ja kuningriiki mahhajätma.

Kui kuningas olli ärrapöggend, wallitseti jalla peält sadda ausat meest Senati kohtowannemais ja kästi neid iggapääw turru peäl kokkotulla kaebdusse asju wastowõtma ja kohhut mõistma, ja keik muid wallitsusse asju ennese käite wötta ja kui waia olleks rahwast nõupidamiseks turru peäle kokkokutsuda. Se olli Roma üllem kohhus ehk Senat. Senati peamehhed ollid kaks Konsult, kelle käes rahhu aial üllem wallitsus ja söa aial üllema pealikutte ammet olli. Neid Konsulid wallitseti igga aasta ueste, nenda et Konsul mitte pitkemalt, kui ühhe aasta aega ammetit ei tohtind piddada.

Se uus rigi wallitsusse seadus olli Romaliste mele pärrast, agga Tarquinus ei tahtnud sellega leppida. Temma katsus mitmes kohhas rahwast kokkosada, kes temmale abbiks olleks, Roma rahwast jälle omma

wallitfusse alla sundida, ja wimate tootas kuningas
 Porsena temma nõuusse heita. Porsena tulli sure
 sõawäega Roma linna alla, aias esimeses lahkingis
 Romaleisi palku, wõitis ja häwitas keif maad linna
 ümber ärra ja püdis ka linna ennese kätte sada, kus
 keif Roma sõawäggi sees olli. Subba olli linna rah-
 wal nälg käes, et Porsena omma sure wäega ümber-
 ringi seisid ja keddagi sisse ehk wälja ei lastnud; siis
 tõusid linnas üks mees üles, Muutsius Skawola
 nimmi, kes omma isfamaad lubbas häddast peastada.
 Temma panni woõrad rided selga, pistis lühikesse
 mõõga pöue ja pettis ennast waenlaste leriisse. Seal
 näggi temma Porsena telgi ümber hulk sõamehhi seis-
 wad, et sel päwal sõameeste palka wäljamakseti. Ren-
 dega, kes sisse läksid rahha wastawõtma, tükkis ka
 Muutsius Porsena telgi sisse, kus kaks meest tolide
 peäl istid. Aktiselt kargas temma selle peäle, kel
 uhkemad rided seljas ollid, ja pistis tedda omma mõ-
 gaga läbbi. Silmapilk wõeti tedda kinni, ja se mees,
 kes toli peäl istus, karratses temma wasto: „Sa kur-
 jateggia, miks sa olled mo rahhahoidjat ärratapnud?“
 Nüüd tundis Muutsius, et temma sedda ei olnud oska-
 nud, kedda ta tahtis, ja ütles: „Kui sinna kuningas
 Porsena olled, siis kahitsen minna, et ma ilmsüta
 werd ollen ärrawallanud. Sinno hinge ma otsisin,
 et ma omma isfamaad waenlastest ärrapeastaks.“
 Kuningas ehmatas ärra ja ütles: „Eks sa polle mõt-
 telnud, et sa nisugguse hirmsa teuga surma palka ärra-
 tenid?“ Muutsius naeratas, astus süttepanni jure,
 mis seal ohwerdamisse pärrast põlles, pistis head kät-
 tulle ja ütles: „Wata isse, kuidas ma surma wallu
 kardan?“ ja jättis kae põllema sennikui kuningas toli
 peält üleskargas ja tedda tulle jurest ärralükkas ja
 karratses: „Hul, misuggune inimenne sa olled!“
 Muutsius kostis! „Minna ollen Romalinne ja linnas
 on weel kolmsadda minnusuggust, kes keif sinnu hinge
 otsiwad. Minna ei oskand sind, et ma sind ei tunnud,

kül üks nende seast saab sind leidma!" Se olli üks kibbe sõnna Porsenale, ja et ta ei tahtnud omma ellu seddawisi kautada, jättis ta sõddimist mahha, fatis Muuttsiust minnema ja läks isse omma sõawatäega omma male taggasi.

Seft aiast ei leidnud Tarkwinius lebdagi ennam, kes temma nõuusse olleks heitnud ja jäi omma kunningrigist ilma. Konsulide ja Senati wallitsusse al kastiwis Roma riik mitto sadda aastat ifka suremaks ja jõudsamaks, et temmal ühtepuhku sõddimist olli Staliamä wähhematte kunningrigide wasto ja et Romalised omma wahwusse ja omma Konsulide tarkusse läbbi ifka wõimust nende ülle said.

Sadda aastat pärrast neid asju, kellest meie nüüd räki sime, tulli raske sõdda Roma rigi peäle. Mis meie aial Prantsusse Ma on, sedda kutsuti wannal aial Kallia maaks. Seält tullid Kalliarahwas wälja, parremat ja sojemat maad otsima, et nende Ma ep olnud nende mele pärrast; wõitsid Põhja-Stalia maad ärra ja tahtsid seält eddasi miinna ja Roma wasto sõddida. Reid olli arwamata palju, ja ehk nemmad kül harrimatad ja rummalad ollid, siiski mõistsid nemmad hästi kül rõwida ja sõddida. Romalised ei jõudnud neile wastoseista. Misuggust metsaliste-sarnast rahwast, kui Kallialised ollid, ep olnud Roma rahwas weel näinudke ja nende sõddimisse wiis olli neil hopis tundmatta; sepärrast said Romalised lahkingis ka ärrawõidetud ja laiale pillatud. Kallialiste kunningas Prennus teggi keif maad laggedaks, härwitas keif nurmed ärra ja läks ifka liinna liggimale. Liinna rahwas ollid hirmu täis. Meeste rahwast, kes sõariista jõudsid kanda, ep olnud ni palju, kui waia olli, liinna mürid kaitseda, ja naesi ja lapsi sadeti keif liinast wälja, maial ennesele warjupaika otsima. Mehhed jäid üksipäinis järrele Kapitoliumi hoidma. Kapitoliium olli liina keigetuggewam koht, kõrge kalju peäle ehitud ja kõwwa müriga üm-

berraiatud, kuhhu üksainus kitsas te juhhatas, ja kus üksainus wärrat olli, kust sisseminti. Siina foggusid keif söamehhed kofko ja wannad ja jõuetumad jäid alla liinna, et nemmad enneminne tahtsid ärrasurra, kui omma sündimisse paika mahhajätta. Kui Kallialised liinna jõudsid, kus keif wärratid pärrani-lahti seisid, ja nemmad ei ühhegi innimest ei leidnud, siis pannid nemmad sedda immeks. Tassahiljufeste läksid nemmad eddasi ühhest ulitsast teise, agga ifka ei näinud nemmad innimesse lomagi. Wimate tullid nemmad turru peäle ja jäid seal kohkudes seisma. Paar kummend wanna meest istid seal halli peaga ja habbemega, walged mäntlid seljas, pitf kep käes ja ei lausnud sõnnagi. Kallialised ei tohtind hirmu pärrast liggimale miinna, senni kui üks neist julgust wöttis, watama läks, mis se pididi tähhendama, ja ühhe mehhe habbemest Finni wöttis. Se olli Romaliste melest üks raske teotus ja wannamees löi mehhele keppiga pähhä. Kui Kallialised näggid, et nemmad ellawad innimesfed ollid, siis nemmad ei kartnud ennani ja tapsid wannad mehhed keif puhhas ärra. Se peäle põlletasid ja häwwitasid nemmad keif liinna ärra, agga ei sanud Kapitolumile liggi, et siina üksainus kitsas te läks, mis Romalisfed kangeste hoidsid. Mitto näddalat seisid nemmad Kapitolumi ümber, agga ei sanud temmast jaggu. Koggematta leidis üks nende seast sallateed, mis kui üks kitsas teeradda mäest üllesläks ja kust häddapärrast olleks wöinud mäe otsa ronniida, ja näitis sedda söawäele. Söawäggi tahtis ösel sedda radda möda üllesmiinna. Romaliste polest olli kül waht wäljapandud, kes sedda kofhta ösel pididi wahtima, agga se olli maggama jänud mötteldes, et siit ommetige kegi ei wöinud üllestulla. Agga Kallialised ronnisid seddasamma radda möda üks teise järrel tassahiljufeste eddasi ja faks meest ollid io müri peäle jõudnud ja aitasid kät pididi järreletulliaid ka peäle. Sedda weikest helli kuulsid hannid, mis müri kõrwal laudas ollid, ja hakkasid kõwwaste fagu-

tama. Üks pealik, Manlius nimmi, kulis sedda, far-
gas assemelt ülles ja läks watama. Pimmedusses
putus temma waenlastega kokko, tundis warsti ärra,
kuidas luggu olli, ja hakkas moögaga peäle raiuma,
senni kui temma hüüdmisse peäle Romalised appi rut-
tasid ja waenlased mäest alla tõukasid. Nenda sai se-
kõrd Kapitolum hannide kagutamisse läbbi peästetud,
agga suurt õnne ep olnud siiski lota, et Romalistile
toidu pudus hakkas kätte tulles. Nende ainus lotus
olli, et wäljast poolt abbi tulles, Romaliste seas,
kes esimesest lahingist ollid järrelejäänud ja laiale-
pillatud, olli üks pealik, Kamillus nimmi. Se kut-
sus sedda ärrapillatud rahwast kokko ja seadis uut sõ-
wägge, kellega ta tahtis Kalliarahwast ärraaiada. Agga
temma ei sanud ni rutto sellega kõrda, kui waia olli,
ja Romalised Kapitolumis ei jõudnud tedda ennam
odata, et nälg ja pudus jo liaks sai ning nemmad isse
Prennust piddid rahuteygemisse pärrast palluma. Pren-
nus lubbas neid ellusse jätta, kui nemmad tuhhat naela
kulda maksaksid. Sure waewaga sai ni paljo kulda
kokko, kui olli ärraleppitud, ja widi alla. Turru peäl al-
liinas olli suur kaal üllestehtud, kellega Prennus tah-
tis kulda kaluda. Kalumisse jures püdis Prennus
Romarahwast petta ning kui nemmad sega ei tahtnud
leppida, karratses Prennus: „Ärrawõidetud rahwas
peab keik heaks wõtma, kuidas wõitja teeb,“ ja wiskas
omma moöga weel lodide kõrwa kausi peäle ja ähwar-
das, kui nemmad kalu ei täida, ei pea mitte üks inni-
messesse loom Kapitolumis ellusse jama. Agga wanna
sõnna ütleb: „Se, mis sa teed, kül sa eest leiad!“
Kui temma weel surustas ja teiste hädda naeris, kuulti
äkkitselt mehhe heält hüüdwad: „Wõtke kulda taggasi!
Dige Romalinne ei lunnasta omma ellu fullaga, waid
rauaga!“ Mees, kes seddawisi hüdis, olli Kamillus.
Se olli parrajal aial omma ue sõawäega Roma tul-
nud, ja kui temma ilma aega wiitmata Kallialiste
peäle hakkas, siis tullid ka teised Romalised Kapito-

liumi mäe peält alla ja Prennuſe ſõawäggi ſai ſures lahkingis nenda ärrawõidetud, et nemmad kaugele Roma raiadest piddid ärrapõggenema.

Se hädda, kellest Romalised waewalt ollid peäs-
 nud, ei kustutand nende sõddimisse himmu mitte ärra.
 Allati olli neil sõddimist ja pea iggafõrd ſaid nemmad
 wõimust, nenda et nende rigi raiad ifka laiemaks ſaid.
 Keif nende sõddimised ei makſa üllesrääkimist, agga nende
 sõdda Tarenti lüna wasto on nimmetamisse wäärt.
 Tarenti lin olli suur rikkas lin Loune: Stalia maal.
 Kui Roma rahwas selle wasto hakkasid sõddima, ſiis
 kutsusid Tarentilised Epiruſse kuningat appi. Epi-
 ruſse riik seisid Krefama raiade peäl Adria-merre äres
 ja temma kuningas Pirrus olli pärrast sure Alek-
 sandri surma Makedonia sõapealikkutte seas olnud ja
 sõddimisse ammetit täieste wäljaõppinud. Se mees
 tullid Tarenti lüna kutsumisse peäle Stalia male Roma-
 liste wasto sõddima. Temma sõawäggi olli suur, ja
 nende seas ollid ka 20 sõa-elewanti, mis Romalised
 weel ial ep olnud näinud. Esimeses lahkingis ſai
 Pirrus wõimust. Romalised taplesid kül wahwaste,
 agga nende hobbused kartsid elewantisid, läksid rüütli-
 dega metsa ja tormasid jallawäe wahhele, nenda et se
 ka ſai seggatud ja muist hobbuste jalgu al ärrasõtkuti,
 muist waenlaste moõga kätte jäid. Siiski ollid Roma-
 lised ka waenlasti paljo ärratapnud, ja Pirrus ſai jo
 esimeses lahkingis arru, et sõddiminne nisugguse wah-
 wa sõawäe wasto ep olnud nalja assi. Sepärrast satis
 temma käskusid Roma lüna rahhuteggemisse pärrast.
 Romas olli kitsas käes, agga Senat ei kartnud siiski,
 waid kostis Pirrussele: „Enne ei leppi meie sinnuga
 ärra, enne kui sa Stalia raiadest olled wäljaläinud.“ Se-
 pärrast hakkasid teises lahkingis jälle peäle, ja Pirrus ſai
 ka tõisikõrda wõimust. Rööd saatsid Romalised ühhe
 mehhe, Wabritsius nimmi, Pirrusse jure, ei mitte
 rahhuteggemisse pärrast, waid sepärrast, et nemmad
 tahtsid wangisid ümberwahhetada, nenda kui sõas wisiks

on wõetud. Wabritsius olli omma õigusse ja wahwusse parrast teigise aus ja kallis, ehk temma kül warrandusse polest nõukas mees ep olnud. Pirrus olli temmast paljo head kuulnud, wõttis tedda ausaste wasto ja tahtis temmaga sõbrust sobbida. Temma pakkus temmale suurt kingitust ja ütles: „Ausat meest tahhan ma ka rikkaks mehheks tehha. Wõtta minno warrandust ni paljo, kui sa ial tahhad, ja te mulle selle eest agga sedda head, et sa Senatile kidad nisuggust leppimist minnuga tehha, mis mul tullusam on.“ Wabritsius ei wõtnud ühtige wasto ja kostis: „Sägo sulle so warrandus, ja mulle mo aus nimmi!“ Teisel päwal tahtis Pirrus wadata, kas Wabritsius ehk hirmu läbbi järreleannaks, ja wiis tedda, temmaga juttu aiades, ühhe sure tuppa, ja kui Wabritsius omma sõnna peäle kindlaste seisma jäi, tõmmati kunninga käe heitmisse peäle üks tef, mis laest parrandani mahharippus, eest ärra, ja üks suur elewant, mis teffi tagga otsego seinä tagga olli seisnud, hakkas hirmsal wisil rõkima ja omma pitka rinnaga Wabritsiusse külge nususama. Wabritsius jäi ilma kartmata seisma ja ütles naerates: „Aus kunningas, nenda kui heila so rahha ei jõudnud mind õigusse te peält ärrakäända, nenda ei jõua ka tänna so hirmutaminne mind mitte teise mõtte peäle aiada!“ Leppiminne ei sanud kõrda, ja Wabritsius läks Roma linna taggasi, kus tedda nüüd Konsuli ammeti peäle tõsteti. Sure holega walmistas temma sõawägge sõale ja laskis ka hobbusid ni wäljaõppetada, et nemmad ennam elewantisid ei kartnud. Kui temma weel walmistamas olli, todi temmale sallajalt kirja waenlaste leriist, kus kunninga tohter olli kirjutanud, et kui ta head hinda Roma Senati käest saaks, temma Pirrust kihwtiga ärrasurmaks. Seddawisi olleks Wabritsius ilma waewata waenlasse ülle wõinud wõimust sada, agga auwäärt mees ei tahtnud waenlasse wastogi nisuggust nõuu prufida, mis õigussega ja auuga ühte ei jünni, ja satis tohtri kirja Pirrusse kätte. Pirrus las-

fiis kawwala tohtre ärrahuffkata ja fitis Romarahwa õigust ja truust ni sureks, et ta hea melega nendega olleks ärraleppinud, kui temmal ei olleks häbbi olnud, ilma kassu samata jälle koddu taggasimiina. Ueti siis kolmandatpühku sõawäed kummaltki poolt jälle taplussele, agga sekörd olli Romalistele õnne. Nemmad ollid tähhele pannud, et elewantid tuld kardawad, sepärast lastsid nemmad nisuggusid nolisid nende peäle, kus põllewad paflad ollid külge köiderud. Elewantid läksid tulle eest pakku, ja Pirrusse sõawäggi ei jõudnud Wabritsiusse targa sõaseadmisse ja Romaliste wahwusse wasto seista. Neid aeti taggasi ja nemmad ruttasid Italiama raiadest wälja, egga tulnud ennem ialgi taggasi.

Seft aiaft nelas Roma riik keif rigid, mis Italia maal ollid, teine teise järrel ärra, muud kui üks piisufenne ossa maad jäi weel Kallialiste kätte. Agga kui Romalised sellega weel ei olnud rahhu, waid ka Sitsilia saart tahtsid omma wõimusse alla sundida, siis putusid nemmad seäl ühhe rahwaga kokko, kellega neil weel ep olnud teggemist olnud. Se olli Kartago rahwas, kelle pärralt mitmed linnad Sitsilia sare peäl ollid. Kartago lin Ahwrika maal, selle kohha liggidal, kus praego Tunisse lin seisab (wata §. 4, 15. lehek.), olli aega möda sure kaubaaiamisse läbbi rikkaks ja wäggewaks rigiks sanud. Temma kaubalaewad purjutasid keif Wahhemerre kohhad läbbi, ja nende sõalaewad sundisid mitmid merreäärtsed linnasid omma wõimusse alla. Uega möda ollid Kartago rahwas Ahwrika maal omma rigi raiad laiemaks aianud, suurt ossa Hispania maast, keif Korsika ja Sardinia sared omma wõimusse alla sundinud ja ka Sitsilia sare peäl mitto rikkast linna ärrawõitnud. Kui nüüd Romalised hakkasid Sitsilia saart ennesele pärrima, siis sai neil pea tülli Kartago rahwaga ja se sünnitas rasket sõdda, mis 24 aastat järges sõdditi. Et Roma lin süin pool ja Kartago lin seäl pool Wahhemerd seisis, siis sõddisid

ennamiste merre peäl; ja et Romalised weel ey olnud wirgad laewamehhed, siis jäi eestotsast ifka wõimus Kartago rahwa kätte. Ugga aega möda õppisid Romalised ka merre peäl sõddima, ning kui jo mõnni merrelahhing olli ärraolnud, siis purjutas nende Konsul Regulus sure sõawäega Kartago linna alla. Ugga seförd läks asfi nurja. Lahhingis tappeti ja wangiti Romalissi paljo ja Regulus isse juhtus ellawalt Kartago rahwa kätte. Sõddiminne ei jänud sepärrast seisma, waid sõdditi ifka, üksförd ühhele, teineförd teisele õnneks, eddasi. Wimate satis Kartago lin kaskusid Roma linna, wangide wahhetamisse pärrast leppima. Nemmad tahtsid omma nored, tublid laewamehhed taggasi sada, kes Romaliste kätte ollid saddanud, ning et neil Roma Senati ees eestkostjat olleks, saatsid nemmad Regulust kasa ja ütlesid temmale: „Kui leppimist saab, siis olled sinna pri ja wõid koddo jada, agga kui leppimist ei sa, siis tulled sa taggasi.“ Regulus tootas nenda tehha ja läks kaskudega Roma. Romalised ollid rõemsad, et nemmad Regulust jälle nähha said, ja lootsid, et temma sõawangide wahhetamisse läbbi koddu jääks. Ugga Regulus ei tahtnud omma lahtilaskmist Romaliste kahjuga ärratenida, astus Senati ette ja ütles: „Armsad wennad! Urge wahhetage mitte sõawangisid, kui se wahhetaminne meie isfamale kahju sadab. Minnust polle waia luggu piddada, minna ollen jo wanna ja minnust ei sa isfamale ennam asja. Ka teised meie sõawangid on ennamiste keif wannad ja wiggalised, ja mis kassu sest teil on, kui teie neid taggasi sate ja peate nende eest need nored, tublid Kartago sõamehhed ärraandma!“ Mis Regulus ütles, olli tõssi, ja Senat ei teinud sedda leppimist, mis Kartago rahwas ollid pakkunud. Ehk kül Regulus teadis, mis temmal se peäle Kartago linnaas olli lota, ei tahtnud temma ommete omma tootust walleks tehha ja läks naese ja lapsed mahha jättes Kartago wangj jälle taggasi. Kui Kartagolised kuulsid, mis olli sündinud, maksid nemmad Regulussele

hirmsal wisil kätte, mis temma neile olli teinud. Halle on räkida ja jälle kuulda, mis pina temma waene pididi kannatama, enne kui Jummal tedda ärrawöttis. Eesite leigati temma silmakulmud ärra ja panti tedda pallawa päwa ette seisma, siis litsuti tedda ühhe pütti sisse, panti sedda kanega kinni ja lödi ümberringi pitkad naelad pütti kehhasi läbbi nipaljo kui agga mahhusid ja lasti pütti kõrgest mäest alla werida ja tehti weel muud hirmsat tempu temmaga, ni kaua kui ellu weel sees olli. Kartagolised ep olnud muido kül ni kurjad ja hirmsad, agga sõa aial sünnib Jummal parrako innimeste seas mõnda, mis süddant kookuma panneb. — Romaliste sõdda Kartagolistega läks ifka kärede maks, egga lõppend enne ärra, kui Kartagoliste jõud ja nõu ka olli ärralõpnud, nenda et nemmad isse pididid rahhu palluma. Sedda rahhu neile ka anti, agga nemmad pididid ka paljo rahha ja mitto kallist ma-jaggu leppitamisse hinnaks maksma.

Agga Roma jõud ja wäggi läks ifka suremaks. Kallialiste käest wõtsid nemmad sedda maad ärra, mis neil Italia maal weel olli, läksid siis Adriamerrest ülle ja wõitsid Illiria maad ärra, mis Krefama raiadesse putus, ja kui se olli sündinud, mõtlesid nemmad se peäle, jälle ueste Kartagoliste wasto ridu tõsta, kelle südda ka weel täis olli Romaliste wasto. Romalised rikkusid isse esite rahhu seläbbi ärra, et nemmad kest rahhu aial esite Sardinia saart, siis jälle Korsika saart ärrawõtsid. Kartago rahwas kannatas nendega kül kaua aega, et nemmad uut sõa hädda kartsid, agga wimate lõppis nende kannatus ka ärra ja 24 aastat pärrast esimest rahhuteggemist läks Kartago sõawäggi Hispania male ühhe liina wasto, kel Romalistega leppitud seädus olli. Kartagoliste üllem sõawäe pealik, Hannibal nimmi, olli tark, ussin ja wahwa noormees, üks mees, kel mitte paljo ei pudund, et ta olleks sure Aleksandri sarnane olnud. Agga temma olli ka jo lapse põlwest se peäle kaswatud ja õppetud.

Kui temma alles ühheksa aastalinne poisikenne olli, wiis temma isja tedda templisse, käskis tedda altari ette põlwile mahhalangeda ja pühha wannega tootada, et temma surma tunnini Roma rahwast tahhaks wihkada ja neile kätte maksta. Sedda tootust on Hannibal ka truieste piddanud. Kui södda jo olli kulutud, wöttis Hannibal nõuu, seält poolt Romaliste peäle hakkata, kust nemmad tedda ei mõistnud odata. Romalised walmistafid omma söawägge Siitsilias ja Italia ranna äres, mötteldes, et Kartago söawäggi pididi Hispania maast laewadega wälja tullema. Agga Hannibal läks waewalist mateed Pirenäide mäggede ülle, Kallia maast (mis nüüd Prantsusse Ma on) läbbi, kus temmal paljo wiwitust olli, et Kallialised tedda heaga ei tahtnud läbbilasta, Italiama raiade peäle wälja, kus kõrged Alpid ees ollid. Need on hirmus kõrged iggawesse lummega kaetud mäed, kus waewaga üksitud tekäiad jalgsi wannal aial üllesaid. Siit tahkis Hannibal omma jalla- ja hobbusewäega, 36 elewantidega ja keige söatrosfiga üllemiina, ja läks ka ülle. Waew olli kül suur, agga Hannibal ei kartnud waewa, waid kannatas keif ärra, mis ettejuhtus, egga annud ennesele suremat armu, kui keigeallamale söamehhele. Kus keigesurem waew olli, seäl käis temma ifka ette ja sellepärrast armastafid söamehhed tedda ja läksid ilma nurrisematta järrele, ehk kül paljo neist hukka läksid. Ühheksa päwa ronnisid nemmad mäest ülles, enne kui nemmad harja peäle said. Seält näitis Hannibal neile sedda illusat Italia maad, mis otsego rohhoaed nende jallade ees seisfis, ja ütles: „Kannatage nüüd weel sedda wähhemat waewa, kui teie jo suremat ollete ärrakannatanud, ja olge wirgad; keif se kaunis Ma peab meie ommafs sama!“ Se sõnna karrastas nende ärralõpnud jõudu jälle ueste ja nemmad läksid rõemuga eddasi, ehk kül mäest allamannes nemmad weel suremat waewa näggid, kui üllesminnes. Wiimate jõudsid kahhe nädjala pärrast laggeda peäle wälja.

Elewantidest olli üks ainus järrelejänud ja söamehhi pool osja. Mendega läks Hannibal ilma aega wiitmata eddasi ja olli jo hea tüf maad ärrawötnud, kui Roma söawäggi, mis kaugelt kofkforjati, temmale was- totulli. Esimeses lahingis läksid Romalised paku. Roma Senat forjas jälle uut söawägge ja satis wasto, agga ka sedda wöitis Hannibal ärra, ja läks ifka eddasi Roma linna pole. Linna liggidal aias temma tullises lahingis kolmatpuhku Roma söawägge paku ja Roma- lised kartsid iggapäwa tedda jo wärrawa ette tulleswat. Agga Hannibal tundis ärra, et temma omma piis- kesse söawäega, mis temmal weel olli järrelejänud, ei wöinud lota tuggewat linna ärrawöita, ja läks linnast möda Voune-Stalia pole alla, kus temma talwe- forterit tahtis wötta ja illusa rikka Ma sees omma söawäe wiggasid parrandada. Agga kui talw olli mödaläinud ja teine aasta kätte jõudnud, ei tahtnud söddiminne temmale ennam öiete fördaminna. Sel aastal olli Romaliste Konsul Wabius nende söawäe pealikuks. Se mees wöttis hopis uut söddimise modu prukida. Et Romalistel seni aiani lahingis ep olnud suremat öinne olnud, siis ei tüffind temma Hannibaliga taplema, waid kui teine peäle- tulli, siis tagganes temma eest ärra mäggede peäle ja seisis seäl otsekui warju paigas. Agga kui Hannibal eddasi- läks, siis tulli teine mäggede peält alla ja olli temma kannul. Kuhhu Hannibal läks, sinna läks Wabius järrele, agga hoidis ennast lahingi eest. Seddawisi wässitas temma Hannibali, ja mis teine ial tahtis ette wötta, ifka olli Wabius omma liggi- ollewa söawäega temmale keeldmiseseks. Üksförd tulli Hanibalile seläbbi öiete kitsas kätte. Temma olli omma söawäega sinna ja tänna minnes sure laia orru sisse juhtunud ja Wabius ümberringi omma söa- wägge mäggede harja peäle seädnud ja keif teed kinni- pannud, mis orrust wälja juhataksid. Hannibal olli otsekui hiir löffus. Kui temma ka olleks tahtnud tap- peldes omma söawäega läbbitorrada, siis se ei läinud

sepärrast kõrda, et teed kitsad ollid ja waenlassed. Keif suurtes troppis ees seisid. Karta olli, et Hannibal keige omma sõawäega siina orgu nälga surreks; agga se mees leidis ifka wimate head nõuu. Temmal olli 2000 härğa tapniisse jauks leris. Pimmedal ööl laskis temma ölgi ja haggi nende sarwede külge kõita, sedda põllema panna ja härjad mäggede wasto üllesaiada. Need jooksid kui hullud Romaliste wasto, kes ei sanud arru, mis temp se olli, ning senni kui nemad weel siina ning tänna jookstes abbi otsisid, leidis Hannibal jo teist teed orrust wälja ja peasis nenda laggeda peäle. — Ni kaua, kui Wabius Romaliste Konsuliks olli, ei sanud Hannibul neile suremat kahju teha. Pärast sedda olli temmal parremat õnne, ja Kanna linna jures leidsid 70,000 Romalist lahkingis surma. Agga siiski läks se lotus temmale tühjaks, Roma riki ärrawõita, sest et Romalised, kui neile ka õnnetus juhtus, sepärrast mitte arraks ei läinud, waid ifka ueste jälle parremat nõuu otsisid, ja Hannibal koddust mitte ni rutto ja ni täieste abbi ei sanud, kui temmal waia olli. Kuusteiskümmend aastat olli Hannibal Romalistile Italia-maal söddimisse läbbi waewa teinud, kui tedda koddu kutsuti, et Roma Senat suurt sõawägge laewadega Ahwrika randa ollisaatnud. Temma ei tohtind käsku täitmata jätta, agga ta läks nukra melega Italiamaast wälja, kus ta ni kaua aega mehhe-wisi olli söddinud, ja wiis omma wägge Ahwrika male taggasi. Agga mees olli wannaks jänud ja õn olli tedda mahhajätanud. Romalised aiasid temma sõawägge laiale ja Kartagolised pidid rahhuteggemist pallu na. Kalli hinna eest leppisid Romalised se peäle ärra. Kartago pidid keif Hispania maad, keif sõalaewu ja sõariistu Romaliste kätte andma ja Hannibalt Kartago liinast wälja-aiama. Hannibal pidid omma wanna eas kui paggeja ellama, ja kui ka mõnni woõras kuningas kuulsat meest wastowõttis, ei tohtind temma ommete kaua aega tedda pidada, kui ta ei tahtnud

Romalistega jahti sada; sepärrast piddi waene mees omma elluasest ühtepuhku wahhetama. Wimate leid sid Roma sõamehhed, kes wälja ollid sadetud tedda ot sima, sedda maiakest, kus ta sekörd asset olli, ja tükk sid keigelt poolt sisse. Nemmad ei leidnud muud, kui temma furnud kehha, sest et temma rutto olli fihwti wötnd, kui temma olli näinud, et temmal kuhugi ennam peäsemist ep olnud.

Seddawisi sai suur Kartago wöimus ja temma wahwa pealikku ellu otsa, ja sest aiast ei jõudnud ükski rahwas ennam Roma sure wäe wasto seista. Agga sedda suremaks temma wäggi kaswis, sedda suremaks läks ka temma himmu woöra rahwa maid ärrawöita. Kus ial woöra kunningatte wahhel tülli olli, siina seggasid nemmad ennast wahhele, ehk neile kül sellega ühtige ep olnud teggemist; ja kus rahhu olli, seal hakkasid nemmad tüllitsema, et neil asja olleks, jälle ühhe makolga ennese pole kiskuda. Egga nemmad ka Kartago rahwast ei jätnud kawa aega rahhu. Kül Kartagolissed paljaks risutud püüdsid rahhu nendega pidada, agga Romaliste wihha ep olnud weel ärrakustunud, waid öhfus ifka weel ja aias neid kolmandat puhku nendega söddima. Reed waesed tundsid, et wiimne ots neil käes olli, ja taplesid surmataplust; agga nende wahwus ei jõudnud nende huffaminnemist ärrakeelda. Romalissed wöitsid nende linna ärra, tapsid ärra, mis wastoseisis, wötsid maad keik puhhas ennesele ärra ja põlletasid ja häwwitasid linna ni hopis ärra, et temma asse laggedaks jänud meie päiwini.

Krefama weikesed rigid tüllitsetsid teine teise ja ka Makedonia kunninga wasto. Üks neist kutsus Romalissi appi. Reed tullid ka ja aitasid teist ärrawöita, agga wötsid ka kutsujaid omma wallitsusse alla. Krefarahwa ärrawöitmisse läbbi said Romaliste ellukombed ümbermudetud. Seni aiani ep olnud nemmad muud kui julged ja wahwad söddiad, agga hinge harrimisest ja tarkusse tundmisest ei teädnud nemmad

ühtige. Agga et 'nemmad targa Krekarahwaga tutwaks said, hakkasid nemmad isse ka hinge harrimist püüdma, et nemmad nüüd viete wisakaks rahwaks said. Eapfi panti ramatut õppima, nored mehhed läksid Krekamale reisi peäle täiemat õppetust sama ja Roma linnas hakkati keitsuggust kunstlikku tööd toimetama ja leiti õppetud mehhi küllalt. Siiski ei sanud Romalised tarkusse polest ei ial Krekalistile järgi, sest et sõddimenne ikka nende üllemaks hõleks jäi. — Ka Usia male läks Roma rahwas sõddima. — Kui Makkabejide aial Siria kuningas Juda rahwale liga teggi, siis olli Roma Senatil hea meel, et Juda rahwas kästusid satis Roma sõbrust ja abbi palluma (1 Makk. 8). Roma Senat teggi Juda rahwaga leppimist, satis sõwägge Siria kuningaga wasto ja sundis Siria maad omma wõimusse alla; agga sõbrad Judalised pidid ka sest aiast Romaliste allamais jäma. — Keif need sõddimised, mis Roma rahwas weel on sõddinud, ei hakka meie siin mitte arrutama; kül saab sestki, kui meie teada anname, mis maad wimate keif Roma rigi pärralt ollid. Portugalli Ma, Hispania, Kallia (ehk Prantsuste) Ma, Inglisma (mis wannal aial Britaniaks kutsuti), Italia Ma, Saksamaast lounepoolne ossa Donau jõest sadik, Kreka Ma, Weike Usia, Siria, Juda Ma, Egiptusse Ma ja keif Ahwriita Ma pohjapoolne rand Wahhemerre äres, — keif need maad said wimate wäggewa Roma wõimusse alla. Reid ärrawõidetud maid laskis Roma Senat Kubberneride läbbi wallitseda, kedda Prokonsuliks ehk mawallitsejais kutsuti. Mõnnel rahwal teggi temma ka sedda melehead, et temma neile kuningaid andis, kes rahwa omma suggust ollid; agga nisuggustel kuningattel ep olnud suremat wõimust, kui agga paljas kuningaga aunimmi, nenda kui meie Ues Testamentis loeme, et Judalistel kül kuningas Herodes olli, agga se Roma mees Pontsius Pilatus, kes Judama ülle wallitsejaks olli, arwati ikka Hero-

dessest üllemaks. — Kaks rahwast agga ollid, kedda Romalised ial ei jõudnud omma wõimusse alla sada, et nemmad kül paljo nendega sõddisid. Need kaks rahwast ollid Partused, kes Persia maal ellasid, ja Germanused (nüüd Sassa rahwas), kes julged ja wahwad sõddiad, agga ni õppimata ja harrimata rahwas ollid, et nemmad ei mõistnud põldu harrida, waid tõrapiddamisest ja liinupüüdmissesest ellasid ja muud rided ei kannud, kui ellaja nahku, mis nemmad ümberwõtsid.

Se õn, mis Roma rahwal sõddimisses olli, ei läinud temmale mitte õnneks, waid huffatusseks. Ärrawõidetud ja ärrarisutud madest olli märkamata paljo tulda ja hõbbedat Roma liina kofkojooksnud, ja sest et ärrawõidetud rahwas igga aasta pidid omma tatsirahha maksma, siis tulli sedda ühtepuhku weel peäle. Agga kus suur rikkus on, seäl siggineb ka pea uhkus, pehme ellu ja prassiminne. Mis Wabritsiusse ehk Regulusse aial Romaliste ehte olli, se kaddus aega möda ärra. Puhhast elluwisi, maddalama elluga lepimist, isfama armastust, truust ja tõsidsust ep olnud pärrast sedda aega ennam leida. Rikkad innimesesed ollid paljo liinas koos, kelle ellu uhkem olli, kui meie aial funningatte maiades ei olle. Kuld ja hõbberiiistu ep olnud mitte ükspäinis nende sõgilaua arwamata paljo, waid ka astjad ja riistad, mis kõgis keetmisseseks, küpsmisseseks ja pessemisseseks prugiti, ollid rikka mehhe maias selgest hõbbedast; egga sedda pandud suremat tähele, kui mõnnikörd üksainus sõmaaeg 10,000 rubla maksis. Üks mees käsks ouna puud ommas aiäs jodawa winaga kasta; teine teggi omma ellule wtja, kui temma prassimisse läbbi ni palju olli ärraraisanud, et temmal ennam järrele ei jänud, kui poolkolmat sadda tuhhat rubla: se tühjaga ei tahtnud temma ennam ellada. Keizerikkam olli Lufullus. Kui se mees olli ärrasurnud ja temma järrelejänud asjad ärramüdi, siis lunnastati ükspäinis neist tigidest, kus temma kallad peti, 170,000 rubla kallade eest.

Nisugguse hullu raiskamisse läbbi piddi feigesurem rikkus otsa löpma, kui rahha igga aasta jure ei tulnud. Sepärrast otsisid rikkad innimesed ennesele nisuggust ammetit, kust suurt rahhapalka ja saki sai. — Nenda kui Konsuli ammet, nenda said ennamiste ka feik muud ammetid ühhe aasta peäle mehhe kätte usfutud, ja kui üks mees nisuggust ammetit piddas, et temma mawallitsejaks ehk rahhahoidjaks ehk tatsi-rahha wastowõtjaks ärrawöidetud rahwa ülle seädeti, siis forjas temma kas öigel wai üllekohtusel wisil ni paljo rahha ennesele, et temma aasta pärrast Roma linna taggasi tulles mitto aastat ommast sagist sai prassida. Rikkad prassijad häw witasid sedda kofkorisutud head Roma linnas ärra ja walmistasid seäl feiksuggust lusti-piddamist, nenda et ka allama rahwal temmast oösa sai ja nenda, et ka allam linna-rahwas pea muud ei tahtnud, kui iggapääw römüs ellada. Pehmet ellu ja lustipiddamist arwasid ka feigewaesemad omma öigust ollewad, ja ärrawöidetud woöra rahwa werrest, higgist ja warrandussest ellas suur Roma lin iggapäwa prassimisses ja römüs. Üks isseärralinne lusti-piddaminne, mis rikkad innimesed linna rahwale walmistasid, ollid taplemisse wöidumängid, mis teatris peti, üks koht, kus rahwas kofkotulli watama. Se olli üks suur, tassafeks tehtud ümmargunne koht, kus ümberingi istmed treppi wisi ollid üllesmüritud, nenda et 80,000 innimest sissemahhusid ja iggaüks selgeste näggi, mis nähha olli. Körd lasti fiftjaid metsellajaid teine teise wasto waielda, nenda kui löukoerasid elewantide ehk tiigride wasto, ford piddid wangitud innimesed ellajattega wöitlema, ehk ka üks teise wasto taplema, senni kui wöitjad üksipäinis järre-jäid ja ellajad ja innimesed hirmsal wisil ollid surma leidnud. Sedda näggi Roma linna rahwas hea melega, sedda nemmad armastasid kui feigearmsamat aiawidet, et paggana ussu pimmedus weel rahwast fattis ja Ewangeliumi walgus weel nende jures ep olnud üllestöusnud, egga neid helde Snnisteggiaga weel tutwaks teinud.

Kui hinge luggu ni halle on, kui seal olli, siis ei wõi rahhupõlw kaua aega rahwa seas häitseda. Woõra rahwaga ep olnud Romalistel ennam paljo sõddimist, sest et need jo ennamiste keif nende wõimusse alla ollid sanud; agga nüüd läks mäsfamine koddus lahti. Iggaüks püdis teise ette jõuda ja parremat ammetit ennese kätte kiskuda, ja se jaht seggas keif rahwast teine teise wasto ja sünnitas mäsfamist ja werreärrawallamist. Sulla ja Marius ollid nisuggused üllemad, kelle tulli pärrast esfimenne suur sõdda Roma rahwa isefeskis sündis. Esfite sai Marius wõimust ja Roma rigi üllemat wallitsust ennese kätte ja laskis keif Sulla sõbrad, kes temma kätte juhtusid, ärratappa ja jautas nende warrandust omma sõbradele ärra. Pärrast tulli Sulla ühhe sõawäega taggasi, mis temma Loune-Italia maal olli kolkowõtnud, sai Mariusse üle wõimust ja teggi nüüd temma sõbradega nisammute, kui teine temma sõbradega olli teinud. Mõllemad mehhed ollid omma ahnusse pärrast Roma rigil hirmsaks witsaks, et nemmad werreärrawallamisest ühtige ei holind. Tuhhanda kaupa lastsid nemmad innimesfi ärratappa, kes nende wasto seifid; agga mõllemad pidid ka hirmsat surma surrema. Marius lõppis liajomisse kätte; Sulla liikmed mäddanesid ellawa ihhu külles ärra.

Pärrast nende kahhe mõrtsuka surma olli tük aega rahhu põlw häitsemas. Pompejus ja Julius Sesar, kui suremaid rigi ammetid ennese kätte ollid sanud, käifid sõbrawisi teine teisega läbbi. Sesarit tõsteti Kalliana wallitsejaks ja Pompejus, kes Konsuli ammetit piddas, jäi Roma linna ellama. Kallialised ei tahtnud ennam Roma üllema wallitsusse al seista ja püüdsid ennast neist lahtipeästada, sepärrast pidid Sesar nende wasto sõddima. Sesar olli aus mees. Nisuggust ep olnud kaua aega Romaliste seas olnud, ehk temma kül ka auahnusse läbbi ennast laskis weddada. Temma wahwusse pärrast, temma õigusse

ja heldusse pürrast armastasiid sõamehhed tedda, sepärast läksid nemmad tuggewaste temma käsku al Kallialistile peäle ja said nende ülle wõimust. Sefari nimi sai selle sõa läbbi kuulsaaks ja Roma lin rätis paljo temma wahwusse teggudest. Üks agga Roma linnas ei kuulnud temma kitust hea melega, se olli Pompejus. Temma tundis Sefari auahnust, kartis, et teine temmast pididi möda-minnema, ja hakkas Senati ees kaebdust temma peäle tõstma, kui tahhaks teine rigi üllemat wallitsust ennese kätte fiskuda. Senat wöttis Pompejusse kaebdust uskwaks ja satis Sesarile käsku, Kalliamas wallitsust ja sõawäe üllema pealiffu anmetit mahhapanna ja Roma linna taggastulla. Sedda pandis Sefari uhke südda pahhaks ja fihhutas tedda, sõawäele omma hädda kaebada ja neid Senati ja Pompejusse wasto üllesärratada. Sõamehhed ei tahtnud ka heamelega temmast lahkuda ja läksid temma kutsmissse peäle Senati ja Pompejusse wasto söddima. Kui Sesar Roma linna liggi olli sanud, pöggenes Pompejus keige Senatiga Italia maast ärra Krekamale ja püdis seäl sõawägge kokkuforjata; agga Sesar läks sinna järrele ja wõitis sures lahhingis tedda ärra. Pompejus läks seält jälle pakku ja üks silmatener, kes Sesarile se läbbi mötles melehead teggewad, tappis Pompejust te peäl ärra. Agga Sesar leinas süddamest Pompejusse surma, sest et temma töeste tedda armastas. Temma ei püüdnud ka nende werd, kes temma wihhalissed ollid, ja andis keigile andeks, kes moõka temma wasto ollid tõmmanud. Roma linna taggastulles kandis temma hoolt, et uut Senatit wallitseti, ja kui se olli sündinud, siis tõstis Senat Sesarit Konsuliks, agga mitte ühhe, waid wie aasta peäle. Müüd olli, mis temma tahtis, üllem wallitsus temma käes ükspäinis, ja temma wallitses õigusse, heldusse ja tarkusssega se sure rigi ülle ja kinkis keigile sedda kallist rahhupõlwe, mis nemmed annust aiaast jo ollid iggatsenud. Süski ep olnud Sefari süddame

himmu weel täis. Temma ei tahtnud nüüd enam wie aasta peale, waid ellu eafs konsuli ammetit piddada ja peälegi weel kunninga nimme kanda. Temma prufis ka keiksuggust kawwalust, sedda asja toime sata, ja Senat seisis ka temma pool; agga rahwa seas ollid paljo, kes sedda seadust tahtsid üllespiddada, mis Tarkwinius se ärrapöggememisest tännini kindlaste olli petud, et Roma üllemwallitsus ei ial tohhi ühhe mehhe käes seista. Kaks meest, Prutus ja Kassius, piddasid kõrwaste sest seädusfest finni, mis jo pea 500 aastat nende isfamaal olli kalliks petud, ja püüdsid keigest wäest keelda, et Roma wallitsus mitte ühhe mehhe kätte ei saaks. Agga nemmad tundsid, et kui Senat Sefari pole peäl seisis, temma ifka wimate kätte saaks, mis temma himmustas, ja teggid sepärrast mitme söbraga sedda leppimist, Sefart ärrasurmata. Prutus olli kül paljo head Sefari käest janud, kes tedda kui omma last armastas, agga temma arwas isfama armastamist suremat ja kallimat ollewad, kui heateggia armastamist, ja tahtis enneminne omma heateggiat huffasata, kui omma isfamaad lasta huffaminna. Üksförd istus Sefar Senatis omma järje peal. Prutusse seltsimehhed astusid temma ette, otsego olleks neile temmaga asja. Temma ei kartnud ühtige kawwalust ja räkis nendega, agga kui keigilt poolt rahwas temma ümber seisis, pistis üks nende seast moögaga taggast tedda läbbi ja teised tõmbasid ka keik omma moögad wälja. Sefar kargas omma järje peält ülles ja hakkas wastowaidlema, agga kui ta näggi Prutust ka nende seas ollewad, siis ütles temma: „Ka sinna, mo poeg!“ kattis omma pallet mäntliga finni, ei lausnud sõnnagi enam ja heitis hinge. — Halle on nähha, et nisuggune mees nisuggust surma pididi surema, weel halledam, et need mehhed, kes tedda surma sisse saatsid, ommas söggedusfes ei näinud, et Sefari wallitsus isfamale tullusam olli, kui se kõrrato luggu, mis temma surma läbbi linnas wõimust wöttis.

Keif lin kohkus ärra, kui atwalikkufis sai, mis Sesariga olli sündinud, ja rahwas otis wärristes, mis nüüd pididi sama. Matmisse päwal kanneti surnut turru peäle, kus keif rahwas kofkotulli, ja Antonius, üks Sesari sõbradest, hakkas furnu ees seistes rahwa wasto rätima Sesari wiimsest seädmissest, kus olli finnitud, et pärrast temma surma keif temma warandus pididi linna rahwale jautama, ja tulletas rahwale keif head meelde, mis kadunud ellu aial ismale olli teinud, ja ligutas nenda rahwa süddamid, et keif wihhaga nende peäle mõtlesid, kes nisuggust meest ollid ärratapnud. Prutus ja Kaspius omma felttimeestega pididid rahwa wihha eest ärrapöggenema, ja keif kiitsid Antoniusst, kes ni armsaste olli rätinud. Agga sel mehhel ep olnud parremat nõuu, kui rahwa ligutamissest kassu püda ja rigi wallitsust ennese kätte kiskuda. Subba seifid 6000 sõameest temmale walmis ja ootsid temma käsku, kui üks teine mees üllestõusis, Sesari õe lapse poeg, Oktawianus nimmi, ja linna rahwale hakkas keif need Sesari kingitussed jaggama, kellest Antonius olli rätinud, ja ommastki weel jure panni, et waestele saaks head tehtud. Olli Antonius rahwa sõamid ligutanud, siis ligutas Oktawianus neid weel ennam. Jälle seifis Roma rahwas kahhes tropis, üks Antoniusse pool, teine Oktawianusse pool; jälle tõusis sõdda rahwa keskel ja nelas kummaltki poolt mitto innimest ärra; siiski ei kestnud sõdda kaua aega. Pohja-Italia maal seifid nemmad mõllemad omma sõawäggedega, agga enne lahingit pakkus Oktawianus Antoniussele kät leppitamisseks. Kolm päwa rätisid nemmad kofko ja leppisid wimate seddawisi, et keif kassu neile, keif kahju Roma rahwale pididi jama. Nemmad tahtsid üllemat wallitsust ühtlas piddada ja tootasid, et ükski ei piddand ellusse jama, kes Antoniusse ehk Oktawianusse wasto seifis. Antonius kirjutas keif nende innimeste nimmesid ülles, kedda temma wihkas ehk kartis, ja kui ka nende seas nisuggused

ollid, kes Oktavianusse pole peäl seisid, siiski ei keeld-
 nud Oktavianus, et ka neid pididi ärrahuffatama. Ni-
 sammute ei holind ka Antonius omma sõbrade ellust,
 kui nende nimmed Oktavianusse kirja peäl seisid. Kui
 seddawisi olli ärraleppitud, läksid mõllemad omma ühhen-
 datud sõawäega Roma linna. Seäl ei julgend ükski
 neile wasto-seista ja üllem wallitsus sai nende kätte.
 Nende essimenne tö olli, keif neid lasta ärratappa, kes
 surma kirjas üllewal ollid, ja nende pärrandust ennese
 pole kiskuda. Agga weel ellasid Prutus ja Kaspius
 ja koggusid Krefamaal sõawägge kokko, kelle abbiga
 nemmad Roma riki nende kahhe mõrtsukatte käest taht-
 sid lahti-peästada. Kui Antonius ja Oktavianus sedda
 kuulsid, läksid nemmad ka Krefamale ja said nende
 ülle wõimust. Prutus ja Kaspius teggid isse omma
 ellule otsa. Kui nüüd keif riik ärrawõitjatte käes olli
 ja keif wihhalissed ollid ärrahuffatud, siis jaggasid
 Antonius ja Oktavianus Roma riki poleks. Antonius
 wöttis hommikupo olt riki ennesele ja läks Asia male
 ellama; ja Oktavianus wöttis õhtupoolt riki ja jäi
 Roma linna. Agga sõbrus, mis kassupüüdmissesest
 on sündinud ja werreärrawallamissegaga finnitud, ei kesta
 kaua aega. Ka nende sõbrus lõppis rutto otsa, ja
 ürikesse aia pärrast olli jälle sõbda wäljas. Merre
 lahingis Aktiumi jures sai Oktavianus wõimust,
 Antonius teggi omma ellule isse otsa ja keige Roma
 rigi wallitsus olli nüüd ühhe ainsa mehhe Oktawia-
 nusse käes. Se sündis 31. aastal enne Kristusse
 sündimist, ja sest aiaist jäi Romaliste wanna seädus
 mahha ja Roma rigi üllem wallitsus ue seädusse jär-
 rele ühhe ainsa mehhe kätte; agga sest aiaist sai ka
 Oktavianus nago ueks innimesseks; temma wallitses
 omma sure rigi ülle õigusse, heldusse ja tarkussega.
 Temma olli nobbedam andeks andma, kui nuhtlema,
 ning otsego temma olleks tahtnud omma endiste teg-
 gude mällestust ärrakustutada, olli temma armolinne
 keige allamatte wasto ja teggi head, ni palju kui ta

jõudis. Rahwas kulis temma sõnna ja kutsus tedda aunimmega Augustuseks, mis Laddina keele järrele nipaljo tähendab kui „kõrgeks tõstetud.“ Se aunimmi olli temma mele järrele ja sest et temma Sesar sugust olli, kandis temma Sesar nimme ammust aiaft jo wäärnimieks. Temma pärrisnimmi Oktavianus jäi hopsis mahha ja Sesar Augustus selle asfemele temma nimmeks. Krefa keele järrele, mis temma aial paljo prugiti, murti nimmi Sesar „Keisriks,“ ja et Augustus ja keif temma järreletulliad Roma rigi wallitsejat Keisri nimme omma nimme jure lissafid. Siis on se nimmi aunimeks jänud keigile, kes ühhe sure rigi üllemad wallitsejad on. Wanna Keiser Augustus olli hopsis teine ja parrem innimenne, kui noor Oktavianus olli olnud. Kül pididi temma ka mõnni körd weel söddima mõnne woõra rahwa wasto, siiski armastas temma ennam rahhupiddamist, ja temma wallitusse al on sündinud, mis mitto sadda aastat enne tedda ei olle olnud, et kuskipool sures Roma rigis södda ep olnud, waid kaunis rahhupölw keigis paigus Roma rigi raiades. Sel aial, kui Keisri Augustusse al keigis paigus rahhu pölw olli, on ka Petlemas Juda maal meie Issand Jesus Kristus sündinud, otsego tähendamiseks, et Jesus Kristus peab rahhuvürst ja keige innimeste rahhuandja ollema. Augustus isse ei sanud weel ühtige Jesussest kuulda ja pididi sest rõemustamisest ilma jäma, mis meie omma Dnis teggiaft olleme pärrinud. Se rõemustaminne olleks temmal kül wägga tarwis olnud, et temma wiimsed ellupäwad rasked ollid, otsego temmale wannas eas pididi kätte maksetama, mis temma nores eas olli ärrateninud. Temmal ollid mitto last, kedda temma armastas, agga keif head lapsed ja laste lapsed surrid teine teise järrele ärra, ja kurjad lapsed, kes järrele jäid, teggid temmale nipaljo melehaigust ja pahhandust, et temma neid pididi ärrasaatma ja kangel sare peäl wangis piddama. Sa kui temma ärrasurri, ei jänud tem-

male febbagi ennam järrele, kui temma poiand, temma kolmandama naese kurri poeg Tiberius, kellele temma haige süddamega omma pärrandust pididi jätma. Se olli 14. aastal pärrast Kristusse sündimist, kui Keiser Augustus ärrasurri.

§ 10.

Israeli rahwas.

Need rahwas, kelle sündinud asjad meie siit sadik juttustasime, ollid keige üllemad neist, mis enne meie Snnisteggia aega Ma peäl on olnud. Pissomad vn weel paljo olnud, kes ei olle tähhelepannemisse wäärt. Sured ja weikesed ollid se polest teine teise sarnatsed, et nende seas paljo kurja tehti ja et nemmad pimmedusses ja surma warjus istusid (Luk. 1, 79); sest ellawa Jummalatundmisses ollid keik pagganad kangele ärraeksinud. Kül olli nende seast ka nisuggusid leida, kes õigust armastasid ja tarkust otsisid; agga nende õigus ja tarkus olli tühhi, sest et walgus üllewelt ei olnud. Seädussi tehti, õppetussi õppetati, templi orjussi seäti mitmasuggusel kombel rahwa jures Ma peäl; agga se keik ei wõinud inimestele kosjutawat rahhu, egga õiget süddame rõemu anda. Pagganad ollid Kristusse aiani ommad teed käinud (Apost. t. r. 14, 16.); nemmad ollid omma mele mõttide läbbi sedda tõetundmist otsinud, mis neide süddand findla lotusfega wõiks rõemustada, ja ei leidnud sedda mitte; nemmad ollid ärrawässinud, omma mitmasugguse tee läbbi (Jes. 57, 10) ja paljo nende seast harkasid jo ärratundma, et innimenne ei oska omma mõistusse ja melega õiget teed üllesleida, ja paljo nende seast ihkasid walgustust, mis neid nende pimmedussest wõiks ärralunnastada. Seddawisi on pagganatte pimmedus mitmile nende seast walmistamisses olnud, et wimate Jesusse sündimisse aial paljo süddamed walmis ollid walgust üllewelt wastowõtma.

Teistwisi kui pagganaid on Jummal omma ärra wallitsetud rahwast juhhatanud. Iisraeli rahwast on temma Abrahami aiaist sadik Kristusse päwani otsesgo kae pididi saatnud ja jummalikko ilmutamistega ja immeteggudega rohkeste önnistanud, nenda et keif pagganadgi, kes Iisraelist kuulsid, Iisraeli Jummalat piddid kartma ja auustama. Wannas Testamentis on keif Iisraeli rahwa luggu täieste üllespandud; se pärrast ei hakka meie siin mitte temma sündinud asjad laia juttuga juttustama, waid sest sago kül, kui meie neid lühhidelt ja kõrra pärrast siin al nimmetame, et pühha kirja luggia! seläbbi parremat arru saaks, mil aial ja kuidawisi need asjad, mis piiblis juttustakse, teine teise järrele on sündinud.

2000 aastat enne J. s. läks Abraham Kaldea maalt ülle Güwrati jõe Kanaani male. Abrahami lapsed ja temma järreltullew suggu nimmetati Iisraeli ehk Juda rahwaks ehk ka Hebreä rahwaks, ja nende kele - murre kutsuti Hebreä keleks. Nemmad ellasid Kanaani maal, seni kui nemmad 1900 aastat enne J. s. Josepi kutsmisse peäle Egiptusse male läksid. 1500 aastat enne J. s. wiis Moses neid jälle Egiptusse maalt Kanaani male taggasi. Siin ellas Iisraeli rahwas 400 aastat kohtumõistjatte wallitsusse al, ja 1100. aastal enne J. s. sai essimenne kuningas neile seätud, Saul nimmi. Teine kuningas olli Dawet ja kolmas Salomon, kes 1000 aastat enne J. s. Jerusalemma liinas ellas ja Iisraeli rahwa ülle wallitses. Pärrast Salomoni surma sai temma kuningriik lahutud, ja said temmast kaks kuningriiki, teine Juda, teine Iisraeli riik. Juda kuningas olli Reabeam, Iisraeli kuningas Jerobeam. — 250 aastat pärrast sedda lahutamist läks Iisraeli kuningriik hukka, kui Asuri kuningas Salmaneser tedda ärrahäwitas ja Iisraeli rahwast Asuri male wangi wiis. Juda riik jäi weel 150 aastat seisma, agga siis häwitas Nebeli kuningas Nebukadnetsar Jerusalemma liina

ärä ja wiis Juda rahwas Pabeli male wangi. — 70 aastat pärrast sedda lasti neid wangist lahti, kui Persia kuningas Kores üllemaks wallitsejaks olli sanud. Se sündis 536 aastat enne J. s. ja Israeli ja Juda rahwas ellas siis jälle Kanaani maal Persia kuningatte üllema wallitsusse al. Siin, omma Ma sees, olli neil 200 aastat rahhulinne ellu; agga kui 530 aastat enne J. s. Persia kuningriiki ärrahawwitati, siis sai Juda rahwas Siria Ma kuningatte wõimusse alla. Nüüd ep olnud neil ennam rahhu põlwe, ja isseärranis Siria kuningga Antiohusse aial kiusati neid hirmsaste nende ussu pärrast; agga 168 aastat enne J. s. peästis Summal neid Siria kuningga wõimusest, kui Judas Makkabeus Judaliste preester ja söawäe pealik olli. Pärrast sedda olli neil ikka weel söddimist Siria kuningatte wasto; sepärrast otsis Makkabeus maiast abbi ja teggi leppimist Roma rahwaga. Romalised aitasid neid ka Siria kuningatte wasto, agga aega möda sundisid nemmad isse Juda rahwas Roma wõimusse alla, pannid neile tatsimaksud peäle ja seädsid neile 37 aastat enne J. s. Judalist Herodesi kuningaks, kes Romaliste kässe al seisis, ehk ta kül kuningga nimme kandis. Sel aial, kui Roma keisri Augustusse üllema wallitsusse al Herodes Judaliste kuningga nimme kandis, on meie Issand Jesus Kristus sündinud.

Kui pühhas kirjast sedda ülleswöttame ja holega loeme, mis siin Israeli rahwa sündinud asjadest lühhibelt nimmetati, siis tunneme selgeste ärä, et Summala armu tö se rahwa jures wägga suur on olnud, et temma tedda otsego kae pididi on juhhatanud, et õnnistus ja immelik abbi ni hästi kui karristus ja hädatus mis neile Summalast tulli, — et Moseesse käsitus ja prohwetide ettekulutamised ja keif wäggewad immeteud neid pididid õppetama. Summala ja Summala õnsa armu ootma, mis olli ettekulutud ja mis ommal aial mailmale Kristuses pididi ilmutadama.

Agga nendasammuti õppetawad need wannal aial sündinud asjad meid ka, et Summal ennast Israeli rahwa läbbi ka pagganattele on ilmutanud. Kui Abraham Jehowale altari ülesehitas ja Jehowa nimme kulutas kess pagganatte seas (1 Mos. 12, 8.); — kui Israeli rahwas 400 aastat Egiptusse rahwa seas ellas; — kui Isfand Israeli rahwast Egiptusse maalt ärrapeästis, et nemmad kess merrest läbbikäisid kuiwa te peäl, agga taggaaijad waenlassed merres keif hukka said; — kui Summal kohtumõistjatte aial Kanaani Ma pagganaid Israeli rahwa kätte andis; — kui Taweti ja Salomoni aial Israeli rahwa nimmi sureks sai pagganatte jures; — kui Juda rahwas 70 aastat Pabloni wangis pagganatte fullased ollid, agga siiski wäggew pagganatte kunningas Nebukadnetsar Danieli Summalale pididi auu andma (Daniel 2, 47); — kui Makkabejide aial wäggew Siria Ma kunningas ei jõudnud ärrawõita weikest Juda-maad; — kui need-sinnatsed asjad ja paljo muud sündsid: siis sündsid nemmad pagganattele tunnistusfeks. Ka targal Kreka rahwal ja wäggewal Roma rahwal on Juda rahwaga teggemist olnud, nenda et ka nemmadgi mitto tunnistust on sanud neist wäggewaist teggudest, mis Summal Israeli rahwa jures olli teinud ja sest õigest Summala orjussest, mis Jerusalemmas olli. Seddagi ollid pagganad kuulda sanud, et Juda rahwas omma prohwetide ettefulutamisse järrele lunnastajat ootsid; ja paljo pagganad hakkasid omma meelt se lotusse pole pöörma. Kurri ja pimme olli pagganatte luggu, ja paljo, kes omma hädda tundsid, ihkafid selgemat walgustamist omma hingele, nenda et täht, mis Jakobist pididi wäljapaistma (4 Mos. 24, 17), ka neist odeti. Ja se täht tõusis, Jesus Kristus, Summala poeg sündis Petlemmas, ja abbi tulli hukka läinud ilmale.

II. jaggo.

Sündinud asjad pärrast Jesusse Kristusse sündimist.

§ 11.

Sellesinnatse teise jao juttustamisses tehakse kolm wahhet.

Siiit sadik olleme mitme rigi asjust juttustanud, mis pagganatte seas on sündinud; agga Summala rigist polle meie paljo rāfinud. Wannal aial, kui Summala rigi tulleminne ettefulutati ja walmistati, ei teādud teiste rahwa hulgad Summalast weel ūhtige. Agga nüüd peame juttustama, kuida Kristus on hakkanud mailma ärrawōitma ja kuida se kallis Sionis pandud nurgakiwwi innimeste ue ellu pohjaks on sanud. Jesusse aiast sadik ei olle Summala riik mitte ennam teiste innimeste ellust lahbutud, nenda kui wannal ettefulutamisse ja walmistamisse aial olli. Jesusse läbbi on Summala riik ilma sisse tulnud ja Summala rigi ja ilmalikku kunningrigide asjad on nüüd ūhheskoos. Summala riik on sest aiast sadik ilma kunningrigide sees ūllem asfi; agga siiski ei tohhi sallata, et ilma wiis ja pat ka Summala rigi sisse on asfutanud, ja peab heaks wōtma, et keif, mis Summala rigi asjust

juttustakse, ilmalikku asjadega seggatud on. Mittoföörb näikse pat wäggewam ollewad, kui Kristus, ja mittoföörb on pat otsekui Kristusse töt ja armu ärrarikkunud ja tühjaks teinud. Nenda kui ristitud lapsse sees wanna innimenne ja uus innimenne teine teisega wõitlemas on, nenda on nüüd keige innimeste elluga, kes ristiusku on wastowötnud. Mitmesuggune pat tõuseb Jummalala armu wasto. Keige made ja rikide ja ristiusku kirriku sees wõitlep walguš pimmedussega. Mis meil siis selle aia ilmalikkust asjust räkimist on, sedda tahhame juttustada nenda kui siit sadit olleme juttustanud; agga segipärrast tahhame ühtlasse ka sedda tähhelepanna ja üllesnäidata, mis Jummalala rigis on sündinud. Jummalala rigi teadused peawad peäleegi weel ristirahwal keigefallimad ollema, ehk kül ka ilma asjad, kui Jummalast lastud ja seätud, tähhelepannemisse wäärt on.

Keit, mis Jeesusse Kristusse sündimisest tännini ilma peäl on sündinud, ei jõua ükski ühhe jonega üllesräkida ehk ka wastowötta, et tedda liig paljo on. Sellepärrast tehakse kolm wahhet. Need on wanna aeg, keskminne aeg ja uus aeg.

1) Wanna aeg algab Kristusse sündimisega ja lõppeb Roma rigi otsasamisega, se on 1. aastast 476. aastani.

2) Keskminne aeg algab Roma rigi otsasamisega ja lõppeb Lutterusse õige ussu ülleswõtmisega, se on 476. aastast 1517. aastani.

3) Uus aeg algab Lutterusse õige ussu ülleswõtmisega ja ullatab meie päiwini, se on 1517. aastast tännini.

Wanna aeg.

Kristusse sündimisest Roma rigi lõppetuseeni ehk 1. aastast 476. aastani.

§ 12.

R o m a r i i t.

Meie Snnisteggia tulleminne ilma sisse pididi paganaid nende tühjast wäärjummalala orjussest lahtipeästma, wäärjummalatte templid ja kuiusid ärrahäwitama ja rahwa elluwisid ja kumbed hõpis ümbermuutma. Agga se ei sündind mitte äktselt ehk ühhe kõrraga, waid pitkamissi ja aega möda. Kawa aega läksid ilma asjad seddasamma joont möda eddasi kui selle aiani ja innimesed, kes Roma linnas ellasid, ei sanud sedda suurt asja kuuldagi, mis Juda maal olli sündinud. Se olli 14 aastat p. Kr. sünd., et Roma rigi essimenne Keiser Augustus ärrasurri, ja pärrast temma surma läksid Roma rigi asjad weel kurjemaks. Augustusse naese poeg Tiberius sai Keisriks. Ni kawa kui Augustus ellas, hoidis Tiberius ennast selle eest, omma süddame möttid ja ellu kumbid arwalikkus tehha, ja püdis omma isafut libbe kele ja sallalikku melega petta, nenda et temma tedda troni pärriaks nimmetas; agga pärrast, kui isaf olli ärrasurnud ja wallitus temma kätte sanud, siis sai arwalikkus, misuggune innimenne temma olli. Temma ei uskund ühtegi innimest. Temma melest ollid keik innimesed temma wihtalised, sepärrast wihtas temma keiki ja püdis neid ärrahukata, kellel temma arwas ennese wasto südi ollewad. Mittund laskis temma ärratappa; agga sedda hirmu innimeste wihta eest, mis temma süddames olli, ei wõinud temma ommast süddamest wäljakassida. Sesamma hirmu pärrast läks temma Roma linnast koggoni wälja ja seadis ennesele rahhu assent Kaapri saresse peäl Neapoli linna lähhidel. Seäl olli temmal kõrge müridega ümberwallitud ellumaia; seäl wahtsid sõamehhed ööd ja päwa, et ükski wõeras innimenne ei tohtind liggi tulla, seält satis temma ommad firjad ja käsud Roma senatile ja senna todi neid waesid,

kes surma nuhtlusse wäärt ollid mõistetud ja kelle kibedat surma temma isse omma silmaga tahtis nähha. Misuggusist waesist ei olnud ial pudust, sest temma mõistis keit hukka, kelle peale agga kaebati. Sesamma Tiberius ellas sel aial, kui Judalised Jerusalemmas meie Dnisteggiat Pontsiusse Pilatusse ette wisid. Pontsius Pilatus ei leidnud südi Jesusse peält, agga Judalised kiskendasid: „Kui sinna tedda lahti lasjed, siis ei olle ja Keisri söbber!“ Se olli ähwärdamisse sõnna, kui nemmad ütlesid: „Meie lähhäme Keisri jure, sinno peäle kaebdust tõstma,“ ja Pilatus, kes Tiberiust tundis, ei julgund wastoseista ja pididi omma wasto meelt Judaliste tahtmist teggema.

Kui kurri Tiberius 37. aastal p. K. s. ärrasurri, seäti temma suggulanne Kaligula Keisriks. Tiberiusel ei olnud poega, kelle kätte pärria õigus olleks jänud. Kaligula olli rahwa melest esste hea mees kül; agga kui temma raskest többest olli terweks sanud, siis jäi temma otsego meletumaks. Terwe melega innimenne ei olleks ni hullust peast müllanud, kui temma müllas. Temma laskis ennast jummalaks kulutada ja templi ehitada, kus rahwas temma jummalikku kuiu ees pididid kummardama ja ohwrit põlletama. Teatris, kus rahwas kofkotulli kommedit watama, laskis temma kest platsi peäl, mis aiaga olli ümberpiratud, löukoeri, tiigrid ja muid kiskjaid ellajaid lahti ja käs kis wangid türmist tua ja nende wasto tappelda. Kui ellajad neid wangisid ollid ärrafiskunud, siis lasti rahwa seast, kes pingide peäl istsid sedda immet watamas, üht ehk teist kinniwõtta ja ellajatte ette wisata. — Kaligula püdis ka söddia: auu ennesele. Temma foggus sure sõawäe kofko ja tahtis Prittania rahwaga söddida. Kui temma merre randa olli sanud, kust temma laewadega olleks pidданud üleminnema Prittania sare peäle, seädis temma rannas sõawäe rinda, otsego olleks waenlaste wäggi ees olnud, käs kis trumpetid puhhuda ja waenlassele peäle hakkata.

Soldatid ei näinud muud kui merd ja hakkasid rannas konna- ja ussi-karbid torjama. Kui se olli tüf aega sündind, heikas Kaligula: "Kül saab, wahwad mehed! Läktem nüüd Roma taggasi ja näitkem seal saki ülles, mis ärrawöidetud merri meile piddi jätma!" Misuggusid hullu tempusid teggi temma mitmid. Nelli aastat olli Kaligula hullul mehel maad ja rahwast narrind, agga Roma rigi luggu ei sanud pärrast temma otsa mitte paljo parremaks. Kaligula järgminne olli temma suggulanne Klaudius, üks nöriga melega innimenne, kes feik teggi, mis kurjad nõuandjad temmale kiitsid. Keige kurjem nõuandja olli temma neljas naene Agrippina, kes tedda kihhutas, omma head poega ärrapöhlata ja omma naese kurja poega, Nero nimmi, troni pärriaks nimmetada. Seddawisi sai Nero 54. aastal p. K. f. Keisriks.

Kurja innimesi on ilma algusfest paljo Ma peäl olnud, kes liigimeste waewaks ja kahjuks ellasid; agga ükski polle se polest Keisrist Nerust üllem. Emma wennale andis temma sögilaua jures kihwtiga seggatud wina jua ja kui se laua äres mahhalanges ja ärrasurri, siis ei tõusnud teine lauastki ülles, waid laskis furnut wälja wia ja jäi isse söma ja joma, otsego ei olleks ühtegi olnud; agga sel naesele, kes sedda kihwti olli keetnud, kinkis temma laks mõisat, et rohhi ni wäggew olnud. Emma esimest prouat hakkas temma pea wihkama ning käs kis tedda ärratappa; teine proua, kedda ta asfemele wöttis, olli kül temma mele pärrast, agga ükskõrd, kui jälle hul tuiu tõusis, tõukas temma tedda pörmanda peäle mahha ja sötkus tedda jalgega furnuks. Kui sedda prouat matteti, seisis temma isse haua ees ja ütles mattusse jutlust. Emma emmast ei piddand temma suremat luggu. Nero ei tahtnud ennam emma maenitsusfi kuulda, kui se mõnnikõrd püdis poega parrema jone peäle sata; agga su räkis teistwisi, kui südda mõtles. Lahke näuga pallus temma ükskõrd, et emma laewa peäle lähhäks, lusti pärrast

merre peäle sõudma. Emme läks ka poia abbiga peäle ja poeg isse jäi ranna peäle seisma ja wahtis tagga järrele. Se laew olli nenda tehtud, et ta kest merre peäl piddi ärralaggunema. Laew läks ka koost ärra, agga enne kui innimesesed uppusid, tullid kallapüüdjad lootfikuga appi ja tõmbasid neid weest wälja. Kui Nero kuulda sai, et temma kawwal nõu olli nurja läinud, siis ei teinud temma ennesele ennam sedda waewa, omma kurja mõtted lahke näu tagga ärrapeita, waid fatis paar wäe-mehhi emma jure ja laskis tedda haigewodi peäl ärratappa. Ka omma koolmeistrit, kes tedda lapsesi sadik olli õppetanud ja noyel Keisrilegi weel püdis head õppetust anda, wihkas temma ja kiusas nikaua temmaga, et ta omma ellule piddi otsa teggema. Roma lin ei olnud temma melest mitte ni illus kui Keisri pealin peab ollema, sepärrast tahtis temma sedda hõpis ueste ümberehhitada ja illusamaks tehha ja sütis fallajalt linna põllema. Kuus päwa ja seitse ööd põlles suur lin ja palgatud mõrtsukad läksid ulitsatte möda tuld honette külge pannema, mis weel ei põllend, ja Nero isse watis ommast maiast, mis kõrge kaljo peäl seisis, rõemuga peäle ja arwas nisuggust kommedit keige uhkemat ja torredamat ollewad. Pea keit lin põlles futumaks ärra. Nüüd laskis temma sedda jälle omma kulluga üllesehhitada, agga ei jõudnud sedda kahju keit tasfuda, mis mitme tuhhandele tulle läbbi olli sündinud. Kui rahwas selle ülle nurrihes, siis hakkas Nero rahwa wihha kartma ja känis keit südi ristirahwa peäle. Se sündis 64. aastal p. K. s. Sel aial olli ristiusst Roma rigis õige kauniste jo maad wõtnud ja ristirahwast leiti pea keigis paikus. Agga pagganad ei piddanud neist luggu, waid põlgsid ja wihkasid neid, ehk nemmad kül ennast rahhul hoidsid ja kellelegi liga ei teinud. Sepärrast wõtsid Romalised sedda uskwaks, kui Nero laskis kulutada, et ristirahwas linna olli põllema pannud, ja ollid walmis neile kätte tasfuma. Keigelt poolt todi nüüd ristirahwast wangiwisi

linna ja huffati seal armetumal wisil ärra. Osfast lasti neid Nero käsju peäle risti külge puu, osfast kistja ellajatte ette wisfata, osfast tullega ärrapõlletada. Linna ulitsatte möda seäti riddastikko tulpe ja tulbade külge köideti ristiinnimesi, kes pakkaltega ollid ümbermässitud ja tõrwaga ja piggiga wõietud ja põllema panti, kui Keiser möda linna tahtis lustisõitu piddada. Se olli essimenne suur taggafiusaminne, mis ristirahwas omma ussu pärrast pididi kannatama, ja kus neid tuhhandakaupa ärrahuffati.

Kui Nero 14 aastat seddawisi omma üllema walitsusse ammetit olli piddanud, siis sai temma aeg täis. Sõawäggi, mis Kalliamaal seisis, fulutas omma üllemat pealikfut Keisriks ja läks Roma pole Nero wasto sõddima. Nero, kes ni julgeste pattu pattu peäle olli korjanud, hakkas hirmust wärrisema ja wabbisema. Temma ei julgund mäsajatte wasto peälehakkata ja läks pakku, ja kui temma reddupait awwalikkus olli sanud ja mäsajad tullemas ollid, tedda finniwõtma, siis tahtis ta isse omma ellule otsa teha ja kui temma wärristes ka sellega tõrda ei sanud, siis hallastas üks temma sullasist temma peäle ja pistis tedda möegaga läbbi.

Nero surma läbbi peäsis Roma riik kül ühhest surest häddast lahti, agga siiski ei sanud temma luggu paljo parremaks. Keisri Augustusse sugguarrust ep olnud üht ainustke meest järrel, kes olleks troni pärriaaks kõlband, sepärrast pididi üks sõawäe pealikutte seast rigi wallitsejaks sama. Se olli rigile suur murre ja pakkitus. Mis Keisrit nemmad olleks wõinud sõawäest lota, kes muund miidagi ei otsind, kui wõimust ja head ellu! Peäle sedda ep olnud ka sõameeste hull ühhes nõuus, waid waidlesid ennese keskel üks teise wasto. Sel mehhele, kes Keisri nimme al Kalliamaal Nero wasto sõddima läks, tehti jo pari fu pärrast sõawäe polest otsa. Siis hakkati jälle ueste Keisrit wallitsema. Kes siis Kardiwäega sõbber olli ehk

hääste rahha kullutas neid jodule fokko kutsudes ja wäe-
meestele kingitusi jaggades, sedda nemmad töstsid
Keisriks; agga kui teine wahhest rikkam weel ennam
naudi kullutas, siis seadis Kardiwäggi rutto jälle rik-
kamat teisele päriaks. Seddawisi aeti Roma rigis
sel aial viete kauplemist aujärje piddajatte seadmissenga
ja wimate pakkuti Keisri ehk üllemawallitseja pühha
ammetit surema hinna pakkujatele awwalikkult otsego auk-
sioni wisil wälja. Se förrato luggu ei kannud kül
head wilja ei kellelegi, waid olli viete häddaks ja koor-
maks ja pahhandusfeks keigile, kes omma isfamaad
armastäsüd; agga ta ei löppend enne otsa, kui Wes-
pasianus Keisriks sai. Sedda nemmad ka ollid sö-
wäe pealikkust Keisriks tösinud, kui temma Judamaal
söddimas olli; agga se olli ommeti auuwäärt wahwa
mees, kes keigest süddamest hoolt kandis, omma isfa-
maad parrema förra peäle sata. Judalised ollid suurt
mäsfamist hakkunud ja Wespasianus olli söawäega
fenna sadetud sedda waigistama; agga enne kui temma
sellega weel olli förda sanud, töstis söawäggi tedda
Keisriks. Roma senat ei seisnud ka wasto, waid kitis
sedda heaks ja kutsus Wespasianust taggasi, et tedda
seädusse kombel aujärje peäle assutada. Temma läks
ka Roma, jättis söddimist Judamaal omma poia Ti-
tusse holeks ja wöttis Roma rigi wallitsust ennese
kätte. Ni paljo kui temma jõud kandis, püdis temma
neid hukka läinud rigi asju jälle parrema förra peäle
sata ja Roma rahwas, kes ni mitto aastat raske kan-
natamisse al olli olnud, sai nüüd jälle parremid päiwi
näha. Temma wallitsusse aial sündis Jerusalemma
linna ärrahäwitaminne.

Jerusalemma linna ärrahäwitaminisfega olli luggu
seddawisi. Kui pärrast meie Önnisteggia surma wiimne
Judaliste kuningas Herodes olli ärrasurnud, siis ei
sanud ennam kuningas Judama ülle seadetud, waid
Roma Keisrid lastsid sedda maad kubberneride läbbi
wallitseda, kes Roma rahwa suggust ollid. Judalised,

kes Jummalast kõrgeste ollid auustud keige rahwa seas ja selle tootusse pärrast, mis Abrahami seemnele olli antud, mõtlesid, et nemmad pidid keige rahwa üle wallitsema, ei tunnud weel mitte ärra, et nemmad omma pattu pärrast ollid pagganatte wallitsusse alla sanud, ja tõrkusid süddamest ja waimust selle wallitsusse wasto. Nemmad arwasid sedda raskeks koormaks ja häbbiks, et wõera ussu innimesed pagganatte selfsist nende käsjuandjad pidid ollema. Nemmad ei tahtnud Jესusse käsju järrele keistrile anda, mis keisri kohhus, ja kandsid waewalt agga ja täie süddamega sedda iffet, mis nende kaela peäl olli. Keisri Nero aial olli Wlorus mawallitseja Judamaal, üks ülekohtune mees, ja se pinas Sudarahwast seddawisi, et nemmad enam ei tahtnud temma sanna kuulda. Kawwalad Kristused tõusiwad peälegi weel nende seas ja ütlesid ennast Jummalast ollewad sadetud, Juda rahwast pagganatte wõimusest lahtipeästma. Judalised wõtsid neid petjaid uskuda, tõstsid suurt mässamist, söddisid Romaliste wasto, said wõimust ja aiasid Wlorust keige temma sõawäega ommast maast wälja. Se peäle satis keiser Nero omma keigeparremat sõawealikkut, Wespasianus nimmi, sõawäega Judamale, Judaliste kangekaelust murdma ja mässajaid karristama. Agga mees ei jõudnud ni rutto rahwa liikumist tallitseda, waid pidid sam sammult mõet käes maad ja rahwast ueste jälle ärrawõitma. Kui temma omma sõawäega Jerusalemma liggidale olli sanud uing weel surem jaggo tööd teggemata olli, tulli sõnna, et Wespasianus pidid taggasitullema. Nero olli ärrasurnud ja sõawäggi Wespasianust keisriks tõstnud. Wespasianus läks ärra ja jättis söddimisest hoolt Judamaal omma poia Titusse kätte. Sel wahheaiad ollid mõned rahhupäwad ja se juhtus ristirahwale õnneks, kellest hea hulgakenne Jerusalemmas koos olli, ja ehk nemmad kül mässamisest kangel seisid, ommetige keif sedda hädda pidid näggema ja tundma, mis sõa aial maad

furnab. Sesamma hulgakenne sai nüüd mahti mäsfa-
 jattest lahkuda ja Jerusalemmast ärrapöggeneda Ura-
 bia piri peäle, kus nemmad Pella liinmas reddupaila
 leidfid. Judalised ei pöggened mitte ärra. Nemmad
 lootfid liinna tuggewa müride peäle, omma rahwa sure
 hulga peäle (pasapühhiks ollid seal paljo kofkotulnud)
 ja omma walleprohwetide peäle ja usfid ka kindlaste, et
 Jummal isse omma pühha templi pärrast, mis Jeru-
 salemmas seisis, liinna mitte ei lassfeks huffa miäna.
 Sedda nemmad ei pannud tähhelegi, et nemmad Jum-
 mala wihha ollid ennese peäle tömmanud omma raske
 werresü läbbi Kristusse wasto. Titus tulli söawäega
 liinna ette, panni tedda ümberringi finni ja hakkas
 walli üllesheitma; agga Judaliste werd ei püüdnud
 temma mitte ja pakkus sepärrast liinnarahwale rahhu,
 kui nemmad tootaks mäsfamist mahhajätta ja keisri
 käsku kuulda. Judalised ei wötnud sedda head nõuu
 kuuldagi ja tahtsid parrem söddida, kui ennast allan-
 dada. Wis kund aega seisis söawäggi liinna ümber,
 et ükski hing liinast wälja ei peäsnud, egga ükski
 sisse ei sanud, liinnarahwale toitu wima. Sepärrast
 tulli pudus kätte ja wimate ka nisuggune nälg, et
 jubba hakkasid innimesse lihha söma. Hädda läts se
 läbbi weel suremaks, et liinnarahwas isse ühhes nõuus
 ey olnud, waid üks teise wasto üllestönsid ja teine tei-
 sega taplesid ja söddisid. Kni Romalised wimate
 liinna ärrawöitsid ja kantside ülle sissetungisid, siis
 ollid nemmad Judaliste kangekaelusse pärrast ni kur-
 jaks ja tiggedaks sanud, et nemmad ei ühhelgi ennam
 armu ei annud, waid keif ärratapsid, mis ettejuhtus.
 Kes jõudis eest ärrapöggeneda, se pöggenes templisse;
 agga ka sealgi ei pannud nemmad omma söariistad
 mahha, waid taplesid wiimse werretilgami wasto.
 Titus olleks heamelega kuulsat templit terwelt hoidnud;
 agga temma söamehhed ei sanud Judalissi mu wisil
 sealt wäljajada, kui tullega, ja kui need Summala-
 kotta ollid põllema süitnud ja se keigega, mis sees

ja ümber olli, ärra olli põllenud, siis nemmad ei jät-
 nud ka ühtegi ennam linnast seisma, waid härwitafid
 sedda futumaks ärra, nenda et ennam kiwwi kiwwi
 peäle ei jänud. Se sündis 70. aastal p. Kr. sünd.
 ehk 37. aastal pärrast Jesusse surma. Se södda
 hukkas 1 millioni ja 100,000 Judalist ärra, 97000
 said pärrisorjaks ärramüüdud ja kes weel muido üllejää,
 aeti Judama seest wälja. Sest aiaf tännini on neid
 ifka weel ilma peäl liikumas, agga pärris isfamaad ei
 olle neil ennam, waid nemmad ellawad feigis paikus
 kui wöberad mu rahwa seas. Nenda on Israeli rahwa
 jures töeks sanud, mis wannad prohwetid ettefulutafid
 ja Kristusse sanna kinnitas, kui ta ütles: „Seie ei
 jäeta mitte kiwwi kiwwi peäle, mis ei pea mahhakis-
 tama!“ (Matt. 24, 2). Nemmad on jädawaks tähhets,
 mis neist saab, kes Summala armu Jesusfes Kristus-
 fes ärrapölgawad: kunningrigi lapsed lütkatafse wälja
 ja nende riid antafse teistele!

Titus olli ötfegp se wits, kellega Summal Juda-
 liste fangefaelust karristas, kellega neile kibbedaste
 kätte mafseti, et nemmad suggugi ei tahtnud wasto-
 wötta, mis nende rahhule tarwis läks; agga temma
 isse ep olnud polegi kurwi ehk walli, waid tassane ja
 helde. Kui temma pärrast Wespasianusse surma tro-
 nipärriaaks ja feisriks sai, siis olli selgeste nähha
 mis hea ja pehine südda temmal olli. Muile abbil
 olla, muid rõemustada, sedda temma nõudis ainul
 tagga, ja kui juhtus, et üks pääw mödalaks, e-
 temma kellelgi ep olnud head teinud, siis kahhetfes
 temma sedda murrega ja ütles: „Tänna ollen ma ühte
 päwa kautand.“ Rahju olli, et se mees ni rutto pididi
 ärrafurema. Rigi wallitus ep olnud pitkemalt kui
 kaks aastat temma käes.

Tomitsian, Titusse wend, pärris Titusse aujärje,
 agga mitte Titusse lahket süddant ja armumeelt. Temma
 olli nende wärihinne, kes enne Wespasianust Roma
 aujärje peäl istfid. Tomitsiani aial sündis ka teine

ristirahwa taggafiusaminne Roma rigis, kellest meie teises kohhas siin ramatus weel juttustame. Kui meie ka peame kahetsema, et suur Roma riik jälle niisuguse wallitseja kätte sai, siis peame ommete jälle tunnistama, et rahwas parremat wallitsejat wäärt ep olnud. Nemmad ollid elluwiside ja kombide polest üsna hufkas. Olleme jo teises paigas siin ramatus sest rääkinud, kuidas enne esimest keisrit Augustust Roma rahwas lia rikkusse läbbi ollid ärrarikkutud. Sest aiast fenni aiani olli nende luggu se polest weel kurjemaks läinud. Wagga ellu ep olnud nüüd ennam ei kussa gilt leida. Rikkad ja waesed ollid ühhesugguses hufkatuses. Iggamees prassis ni paljo kui ta jõudis. Laiskus ja wallatus wallitsetid keigis paikus. Hirmus olli nähha, mähhärdusse julgussega meesterahwas lihha pattusid orjas, mis häbbigi ärrakelab nimmetamast; agga hirmsam weel, et ka naesterahwas sugguki ennam ei häbbenend arwalikkult porduella piddada, olgo tüdrukud ehk naesed. Peäle se lastsid nemmad enmast esimesest wiimseni rahhahimmust weddada, et ilma rahhata ükski ei jõudnud omma lihahimmusid täita. Rahha eest müdi õigust ja töt, wannuti kawwalat wannet, pinati ja tappeti. Rahha olli kurri hoida, mittu silma wahtsid, sedda ennese pole fiskuda, ja ükski neist ei kartnud werresüdi, kui seläbbi wõimalik olli, liggi messe warrandust ärrawõita. Übbimehhest ep olnud pudus, kes kät pakkusid, sedda asja kõrdasata, kui nemmad ka pärrandussest osfa said. Lapsedki ei kartnud wannematte warrandust seddawisi enneminne kätte sada. Iggauks, kel kurri nõu süddames olli, leidis abbi, omma tahtmist sada ja omma kawwalust läbbi aiada. Kui rahwas jo ni süggawaste olli langenud, et nemmad ennam ei teädnud wahhet teha, mis innimessele sünnib fita ehk laita, armasada ehk wihhata, siis olli ka wanna Romaliste kõrgekse kidetud ja kulus wahwas ammuigi jo ärralõpnud. Roma sõamees ep olnud ennam mehhe poeg, kes surma ei kartnud ja

enneminne ellu ärraandis, kui sda eest ärrapöggene, waid üks penikenne, nöbder, pehme ellu läbbi kibduriks jänud mehikenne, kes haigeks jäi, kui ta Roma liinast pididi wäljaminnema, ja kes sõatenistusesele sugugi ennam ei kõlband. Kui siis sõamehhi waia olli, siis wöeti nekrutid maialt, agga mitte Roma rahwa seast. Hispania ja Kallia maalt, mis Roma walitsusse al seisid, kussa Roma liinna penikesed elluwisid ja hingerikkujad pattud weel ei olnud maad leidnud, wöeti Roma sõamehhed, ehk neid palgati rahha eest Kermania maal Sakslaste seast, mis üks tuggew söddia rahwas olli. Nisugguse sõawäega, kus surem hulk wöerad ollid, ei tahtnud söddiminne ka ennam ni hästi kõrdaminna, kui wannast. Roma riik olli pärato suur ja temma laiad piri raiad tarwitasid nisuggust wägge, mis isfama armust aetud römuga sötta läbhäb ja omma isfama auu kallimaks peab, kui omma ellu. Sedda teadis keik mailm, et Roma rigil nisuggust sõawägge ennam ei olnud, kelle eest ükski rahwas ei jõudnud seista, ning piri rahwas sai itka julgemaiks, ei kartnud ennam ni wägga temmaga söddimist ja olli walmis temmale wastopannema, kui temma peaks himmustama omma raiad weel laiemaks aiada. Mitto wöera made rahwast, kelle Ma piriid Roma rigi piriiga kokkoojooksid, hakkasid jo issegi Roma rigi sisse tungima ja ei leidnud ennam ni kanget wastotaplemist, kui enne sedda. Mis ühhel olli kõrdalainud, hakkas teine ka promima, ning pea tulli aeg kätte, et Romalistel ennam ükski pool rahhu ep olnud. Keigeennamist olli neil pohjapoolse rahwaga teggemist. Rüstmerre rannast Donau jõe weert möda Reini jõe sadik ellasid mitto Sakslaste suggu rahwast, harrimatad ja öppimatad innimesed, agga julged söddiad. Soendiste keisritte aial ollid nemmad mittokörd nõuu wötanud, Roma rigi peäle hakkata, agga nüüd Tomitsianusse aial tulli sealt üks rahwas, Ketid nimmi, ja teggi Roma keisrile ni suurt pakkitust, et ta rahhaga

nende käest rahhu piddi ostma. Wiis immet! Keige-
surema rigi üllemwallitseja piddi weikesel Ket-
rahwale se eest tatsinat maksma, et ta tedda rahhul
jättaks!!

Pärrast Tomitsianusse surma sai luggu parremaks.
Wiis keisrit järgeste ollid head, ausad mehhed, kes
jälle püüdsid parrandada, mis nende eelkäiad ollid ekfi-
nuid. Nende nimmed on: Nerwa, Trajanus, Had-
rianus, Antoninus Pius ning Markus Aure-
lius. Nende wallitsusse aeg täitis terwet 80 önn-
aastat. Sel aial on ka ristiusk jälle ueste Roma
rigis juurt wötnud ja sigginud, ehk kül se rahwas,
mis ennast äbbajummalatte wäärussust töe pole pöris,
maddalamast seisussest olli ja nõukamad mehhed ja
üllemad jubba sepärrast selle usuga ei tahtnud tegge-
mist teha, et temma Judamaast olli wäljatulnud,
kus Juda rahwas ellas, mis nende melest üks harri-
mata ja wastotörkuja rahwas olli. Nende nimmetud
wie keisri seast olli üks ainus, Hadrianus, kes ris-
tirahwale sedda head teggi, et temma ärrafelis neid tag-
gakiusamast; need teised, ehk nemmad kül muido head
ollid, seisid pagganatte pool ristirahwa wasto, ja Tra-
janus andis isefele käsku, ristirahwast taggaaiada ja
linniwotta. Head rigi üllemad ei olnud weel risti-
usju öige pohjaga tutwaks sanud, ja se wanna wihha
Judaliste wasto olli nende meelt nenda ärrasegganud,
et nemmad ei mõistnud wahhet teha Judarahwa ja
ristirahwa wahhel. Peäleegi arwasid nemmad sedda
rigi tulluks, kui allamad ja üllemad keif ühte usku
peaksid. Sepärrast ei olle immeks panna, et ka need
parremad ja ausamad keisrid, kes süddamest püüdsid
rigi wiggadussi parrandada, ristiusku wäljalootamist
ärrakeelsid. Kül on nähha, et nende wallitsusse aial
rigi asjad parranesid; agga mõnned kurjad wisid, mis
wägga süggawaste paggana rahwa seas olli juurdunud,
ei sanud ka keige nende hõle läbbi mitte nenda wälja-
fitkutud, et nemmad mitte ei olleks ueste jälle haffanud

toibuma ja wõimust wõtma, kui rigi wallitsus jälle nõrgemaks jäi.

Markus Aurelius, se wimane neist nimmetud hea keisritest, suri 180. aastal pärast K. s. ärra. Nipea kui temma olli surinud, olli wanna kõrrato ellu jälle lahti ja se kallis rahhupõlw, mis 80 aastat olli kestnud, pididi jälle sõale maad andma, mis 140 aastat järgeste Roma riki kurnas. Se keigesurem kahju, mis sest sündis, olli ikka se, et rahwa seas head kombed pääw päwast harwemaks, ja kurjad kombed tihtimaks said. Sel aial kiusati ka ristirahwast kangeste tagga; agga sõddiminnie waenlaste wasto läks ikka nõrgemaks. Pohja poolt tungisid wõerad harri-matad rahwas ülle piri sisse ja Roma riik ei jõudnud wastoseista. Se kõrrato luggu kestis ni kauaks, kui wallitsus jälle tuggewa mehhe kätte sai.

Se mees olli Konstantin, tedda liignimmega sureks kutsutakse. Ka temmal olli esiteks mitme wastoseisjattega sõddimist, enne kui wallitsus ainoukksi temma kätte jäi, mis 324. aastal sündis. Temma olli tark wallitseja ja tuggew sõddia ja seisis kõrwaste wõera rahwa wasto, kes piride peält sissetungida püüdsid. Et temmal fergem olleks, omma suurt riki kõrrapärast üllewadata, ei tahtnud temma ennam Roma liinas ellada, kust suur ossa temma rigist wägga kaugel olli; waid Roma assemel wallites temma teist liina, mis sure rigi keskpaigas seisis, keisride pesfaliinnaks. Sepärast teggi temma Piitsantsi liina, mis merrekitsusse kaldal Musta ja Marmoramerre wahhel seisis, rigi pealiinnaks ja omma asupaigaks, ehhtas tedda uhkeste ülles ja kutsus tedda omma nimme järrele Konstantinopoli liinnaks, mis nimmi sel liinal on jänud tänna-päwani.

Keiser Konstantin on ennast seläbbi keigekuulsa-maks teinud, et temma kangeste ärrakelas ristirahwast nende ussu pärrest taggapiusamast. Kui temma olli tähhelepannud, et ristirahwas ellukombide polest puh-

tamad ja ausamad ollid, kui pagganad, et nemmad õnnes kassinamad, õnnetuskes kannatlikumad, tenistuskes truimad ja sõas wahwamad ollid, siis hakkas temma järrelefulama, misfuggune nende ust ja jum-malaorjus olli, ja leidis palju ennam, kui temma ial olleks mõttelnud. Temma tundis ärra, et pagganatte ohwrid ja muud wäärjummalatte tenistuskesed muud ühtige ep olnud, kui tühjad äbbausfu, rummalusse ja pettusse kumbed, mis harritud innimesse mõistusse ja süddame-tarwitusefega koggoniste ühte ei sündind, ning kui tem-mal ammugi jo se mõtte olli, agga rahwa pärrast weel mitte ei raatsind, arwalikkult ristifoggodusse osawõt-jaks sada, siis juhtus sõa aial üks immelinne näitus taewa külles, kelle läbbi temma nõu sai finnitud, ris-tiustu ennesele wõtta lambiks ellutee peäl ja juhata-jaks taewa õnsusse sisse. Wanna juttu järrele juttus-takse sedda juhtumist sel wisil: Kui temma omma sõa-wäega ühhe wastoseisja wasto leriis olli ja pealikkuttega nõuu piddades, kuidas parrem olleks waenlasse peäle käia, peäle keskpäwa telgist wäljaastus, näggid nem-mad keik taewa külles ühhe sure leikiwa risti ning selle ümber hülgawa tähtega kirjitud: „Selle al pead sa wõimust sama!“ Nemmad kohkusid sedda nähhes, agga arwasid ka jonelt sedda õnnesaatjaks tähheks taewast neile antud ollewad ja wõtsid sedda nõuu, lippu asse-mel suurt risti lasta sõawäe ette kanda. Kui se olli sündinud, said nemmad iggas lahingus waenlaste ülle wõimust ning aiasid neid tagga, senni kui nemmad Roma liina liggidale said ning sedda keige Italia maga ärrawõitsid. Kui Konstantin seddawisi risti tähhe al omma wiimse wastoseisja ülle olli wõimust sanud ja temmal keddagi ennam karta ep olnud, siis tõusis temma ka julgeste ristirahwa kaitsjaks ja sõbraks ning püdis neile armuteggude läbbi ärratasfuda, mis nemmad senni aiani ollid kannatanud. Omma ülle-maid teenrid ja pealikkuid wallitses temma ennamiste ristirahwa seast, lastis omma kulluga neile kaunid kir-

rikuid üllesehitada, mittu pagganatte templit risti-
 foggodusse kirrikuttes ümbermuta ja audis ristirahwa
 piiskoppidele ja õppetajatele suremat rikkust ja auu, et
 nemmad rahwa ees näggusama jummalaoorussega paist-
 sid ja seläbbi mittu hinge pagganatte seast ristiussule
 ärrawõitsid. Ehk kül Konstantin iggapibdi ristirahwa
 sõbber ja heateggia olli ja suurt luggu pidbas Ewan-
 geliummist ja ristiussu õppetussest, siiski ei lastnud
 temma ennast mitte enne ristida, kui omma surma-
 wodi peäl. Temma surri 337. aastal p. K. s. ärra.
 Konstantini poiad ja tronipärriad ep olnud temma
 sarnatsed, ja kõrrato luggu wõttis jälle wõimust ni
 kui enne. Uinus õn agga olli, et ristirahwa tagga-
 fuisaminne foggoni mahhajäi. Se tulli sest, et keisri
 Konstantini aiast, kes ni suurt luggu ristiussust pid-
 das, ka temma üllemad teenrid ja keif rikkamad ja
 suremat suggu rahwas ennast ollid lastnud ristida keige
 omma sugguwõssaga ja perrega, nenda et keif sure-
 mad liinad ristirahwast täis ollid ja pagganad ifka
 ennam ennast taggashoidsid, egga maial paljo ep
 olnud leida, kui agga siin ja seal küllades ja maal
 tallurahwa seas. Uksainus Roma keiser Konstantini
 järgmistest, Julianus nimmi, pöris walgusse tee peält
 jälle kõrwale ja tahtis endisid wäärjummalaid ueste
 wallitsema panna; agga ristiuss olli jo nenda Roma-
 rigis wõimust wõtnud, et temma nõu ja tahtminne
 nurja läks. Teised keisrid jäiwad keif kindlaste risti-
 kirriku ossawõtjaks. Agga muido ollid nemmad enna-
 miste keif waimuandide polest nõrgad ja jõuutumad
 mehhed, kes mitte sure rigi wallitusssega kõrda ei sanud,
 egga jõudnud keelda, et temma õtseskui üks suur uhke
 hone, mis kehwa käes on ja sellepärrast ei sa kõrra-
 pärrast parrandud ja kohhendud, pääw päwalt ennam
 langemisse pole kallas, senni kui ta hõpis ärralaggu-
 nes. Wõerad wäehulgad tungisid pohja poolt rigi
 raiade ülle sisse ja kiskusid ilmakeeldmata nipaljo maad
 ennese kätte, kui nemmad tahtsid. Ei sanud ka sestki

suremat abbi, et 379. aastal p. K. s. üks tubli mees keisriks sai, Teodosius nimmi, kes wahwaste sissetungiate peäle läks ja mitmes lahingis nende üle wõinust sai. Roma rigi päike olli loja minnemas ja Teodosiusse wallitus paistis weel lõppekorral kui wiimne ehwawalge puie ladwil.

Teodosiusel ollid kaks poega, Arkadius ja Honorius, ja need jaggasid omma issa wiimse seadmisse järrele Roma rigi poleks, nenda et kummalgi omma ossa sai. Nüüd ollid kaks Roma riki ning kummalgil rigil olli omma keiser. Üks olli õhtupoolne, teine hommikupoolne riik. Hommikupoolseks Romarigiks arwati Krefamaad keige madega, mis sealt arwata päwa tõusu ehk hommiku pole kandsid, ning selle rigi pealin olli Konstantinopel; õhtupoolseks Romarigiks Italiama keige madega, mis sealt arwata päwa lojamineki ehk õhtu pole kandsid, ja selle rigi pealin olli Room. Se jaggamine ep olnud kummalgi ossal õnneks, ei saatnud ühhele, egga teisele suremat kossumist, ja nimmelt läks õhtupoolne riik Roma linnaga sest aiast kirelt omma wiimse tunnile wasto. Hädda pärrast ta seisid weel liggi sadda aastat jalge peäl, agga ikka läks temma luggu pääw päwalt keddurimaks. Reed keisrid, kes kui wallitsejad temma ees seisid, ei jõudnud ennam peäletungiaid rigi raiade peält ärrakaitseada ja pidid wastotõrkumata lasta sündida et harrimata Sakslaste hulgad mittukõrd tulle ja möegaga sissetullid ja keif paljaks risusid ja ärrahäwitashid. Ka Roma linna isse wõitsid nemmad kaksikõrd ärra ja weddasid sealt koddu, mis nemmad tahtsid. Hispania, Britania ja Kallia maad kiskusid nemmad Roma rigi küllest ärra ning keisrittel ep olnud wõimus kä, sedda keelda.

Wiimne keiser õhtupoolses Romarigis olli Romulus Augustulus. Se kehwakenne ei sanud kogu niste sõddimissiega kõrda ja pidid sellega leppima, et temmale üks mõis kingiti, kust temma ellu otsani pea-

toidust sai. Sakslaste pealik Dboaker wöttis rigi wallitsust enda kätte ja laskis ennast Italiama kunningaks hüda. Se sündis 476. aast. p. K. s. Nenda lõp-
 pis õhtupoolne Romariif otsa, mis esimesest algus-
 sest, kui Romulus Roma linna hakkas ehitama, 476.
 aastani 1229 aastat olli seisnud, aega möda sureks ja
 kuulsaks sanud ja wimaks teise Romulusse aial kui suit-
 sew taht ärrakustus. — Hommikupoolne Romariif
 jäi weel seisma. Sest et selle rigi pealin Krefama
 piri peäl seisis ja seal ennamiste Krefakeelt rägiti,
 siis hüdi tedda ka Krefa keisririigiks. Mis seal rigis
 sündis, juttustame teises paigas siin ramatus.

§ 13.

Rahwa-rändamine.

Meie olleme siin ramatus 91. lehef. peäl nimme-
 tanud, et keisri Tomitsianusse aiaft Romarigi pohja-
 poolsed pirid mittuförd wöerast sissetungiatteft waewati,
 kes Tonau jõe ülle tullid Roma jõawäega jõudu kat-
 suma. Tonau jõe kaldast ja Mustmerre rannast Reini
 jõe kaldani ellasid need rahwa hulgad, ni kui Kotid,
 Wandalid, Allemannid, Frankid, Longobar-
 did, Anglid, ja täitsid neid maid, mis praego Saks-
 Ungri, Wallahhia, Moldau ja Pöunewennemaaks kut-
 sutakse, kelle pohjapoolsed pirid siis weel hopis tead-
 mata ollid. Nende kelest olli ärratunda, et nemmad
 keif ühhest suggust, nimmelt Saksasuggust, ollid,
 sest nemmad räkisid keif Saksakeelt, igga rahwa hulf
 omma isse murde järrele. Paksud metsad ja laiad
 sood katsid nende maid, kus nemmad omma karjad
 piddasid ja liinu ja kallapüüdmisest ellasid; sest põllu-
 harrimisest ei piddanud nemmad suremat luggu. Sum-
 malatundmisse walgus ei olnud sia male weel omma
 õnsasteggewaid terrasid saatnud, sepärrast ollid nem-
 mad ussu polest pimmedad pagganad ja elluwiside ja
 kumbide polest keigipiddi õppimatad ja harrimatad,

agga tublid söddiad, wahwad mehhed, julged ja kind-
 lad innimesfed. Pettust ja kawwalust ei olnud nende
 seas leida, ja mis nemmad räkisid, tulli iggakörd töega
 ja õigussega ühte. Saksamehhe sõnna ja töe sõnna
 wahhel ep olnud ial wahhet. Mis need penikesfed,
 pehme ellu läbbi ihhu ja hinge polest ärrarikkutud
 Romalised jõudsid teha, kui neile nisuggused mehhed
 kaela peäle tullid, kui sel aial Sakslassed ollid? Se-
 pärrast ei wõinud Roma sõawäggi mitte ommast tug-
 gewussfest ehk wahwussfest ennast kita, kui keisri Leo-
 dosiussse aiani Sakslassed Romariki weel ei sanud ärra-
 nelata, waid pididi sedda ükspäinis juhtumisse õnnets
 arwama. Agga 375. aastal p. K. s. sündis üks imme-
 wärklik asfi, kelle läbbi keif, mis senniaiani olli olnud
 ja hädda pärrast püsti seisnud, sai läbbiseggatud ja
 ümbermudetud. Se olli rahwa rändaminne,
 mis sel aastal hakkas liikuma. Luggu olli seddawisi:
 Kest Usia maast tulli üks rahwas wälja, mees mehhe
 kõrwal, üks ilmaluggemata arw, otsego rohutirtsude
 parw, mis ennast mahhalasseb ja keif maad ümber-
 ringi omma paljussega kattab, ja läks õhtu pole eddasi.
 Kelle peäle nemmad langesid, need pidid eest ärra-
 minnema ja jälle teiste peäle litsuma, ja seddawisi
 läks rahwawolas, taggast emale tõugatud, õhtu pole
 ja fisku ennessega eddasi, mis ei jõudnud wastoseista.
 Se rahwas, kes keigeesite kest Usia seest liikuma
 hakkas ja sedda rändamist õhtu pole sünnitas, olli
 Mongolide suggust, kutsuti Hunni rahwas ja ellas
 hea tük maad Kaspia merre tagga Hinama piri peäl.
 Mis asja pärrast nemmad omma pärris elluasset mah-
 hajätsid ja kui liinuperre wäljalendasid ennessele uut
 elluasset otsima, sedda ei tea ükski enam; agga
 sedda on teada, et Hunnid fanged söddiad olnud ja
 ni tored ja harrimatad, et keif hirmu pärrast eest ärra-
 pöggensesid, kes neid agga peält nähha said. Nemmad
 murdsid ja rõwisid kui fiskejad metsellajad, ollid keif
 lodud rüütliid egga nähtud muido kui hobbuse seljas,

kas olgu kus taht ehk kunnas taht. Sa nemmad sõid
 ja maggadsidki hobbuse seljas. Risuggused ollid Hun-
 nid, kes keige omma ellamisega Ufiamaaft wäljalä-
 sid ja Wolga ja Tonau jõggedest ülleminnes Euro-
 pama sisse tungisid. Werrised ollid nende jäljed, sest
 kus nemmad ilmusid, seal nemmad tapsid ka ärra,
 kes nende eest ei jõudnud ärrapõggeneda. Kotid Lõune-
 Wennemaal ja Moldau, ja Wallahhia maal katsusid
 kül esfite neile wastoseista, agga ei ühtegi! Piddid
 neile asfet andma ja isse naeste ja lastega ommast
 maast wälja ja sõddides eddasiminnema, sest et need,
 kelle peäle nemmad juhtusid, ka heaga ei tahtnud omma
 pesa wõerale anda. Hunnid said kül Ungrimaal asfet
 ja jäid tükkiks aiaks sinna ellama; agga sepärrast ei
 jänud teiste rahwa rändaminne kõrraga seisma,
 waid jooksis omma sodu emale. Nenda litsuti Wan-
 dalid õhtu pole ühhest maast teise, senni kui nemmad
 Hispania maal seisma jäid, sedda Romaliste käest ärra-
 wõitsid ja seal ueste kunningriki raiasid. Paar kümmand
 aastat pärrast sedda jõudsid Kotid seddasamma wisi
 ka Hispania male ja Wandalid ei peäsnud sealt
 muido eest ärra, kui piddid Kibraltari merrefitsusse
 ülle Ahwrika male ärraminnema ja ennesele seal
 Wahhemerre rannas maad ärrawõitma, kus nemmad
 jälle omma kunningrigile asfet leidsid. Kotidega olli
 luggu seddawisi olnud. Kui nemmad omma pärris-
 maast Tonau jõe ülle ollid wäljaaetud, siis wõitsid
 nemmad Romaliste käest Serbia maad. Sedda
 mahhajättes tungisid Italia Ma sisse, wõitsid nüüd
 sedda ärra ja risusid Roma linna paljaks, jättsid sedda
 jälle mahha ja läksid Kallia male, kus nemmad lõu-
 nepoolses jaus Koti kunningriki seädsid. Sealt läks
 üks jaggo neist Hispania male ja wõttis sedda
 Wandalide käest ärra. Nenda kui Wandalid ja Kotid,
 nendasammuti hulkusid ka teised rahwa seltsid sõddi-
 misfes ja rōwimisses möda ilma, senni kui iggäüts
 omma jädawat asfet leidis.

Seitsekümmend aastat ollid jo mödaläinud sest aiaft, kui Hunnid keigeesste Asia maast ollid wäljatunud, siis weel hakkasid Hunnid Ungrimaast, kus nemmad senni aiani paigal ollid olnud, jälle ueste liikuma. Sel kõrral olli kuningas Attila neile eelkäiaiks. Selle mehhe julgus, wahrus, söddimisse ja rōwimisse himmu ja werreahnus olli ni kulus, et kus temma omma hirmsa sõawäega ennaft näitis, seal keif innimesed eest ärrapuggesid ja kasawõtsid, mis nemmad ei tahtnud mahhajätta ja jõudsid ärrakanda. Nipea kui temma Ungrima pirist olli üllekäinud ja wõera Ma sisse tunginud, risus ja põlletas temma keif tühjaks ja paljaks, tappis ilma wahhet teggemata keif, mis temma kätte langes, ja aias wõerast rahwast otsago unt lambakarja emale. Sepärrast piddid mitto rahwa seltsi, kes jo wõeras paigas assumist ollid sanud, jälle ueste ilma peäle hulkuma minnema. Ugga kui temma eddasiminnes ja keif laggedaks tehhes Kalliama keskele olli jõudnud, leidis temma Roma ja Koti rahwast kui walli ees. Need möllemad ollid kät kokkolõnud, wahwaste rōwõlde eddasiminnikut keelda, ja Jummal õnnistas nende ettewõtmist ja olli neile abbi-mehheks, et nemmad wõimust said ja Attilat omma hulgaga pakku aiasid. Attila tuiskas pōggenedes Ungrimale taggasi, jäi haigeks ja surri ärra. Kaks poega, kes temmast järrelejäid, ei leppind kokko, egga jõudnud sedda kuningriiki üllespiddada, mis nende issa olli raianud, ja sest sadik laddus ka Hunnide hirmus nimmi Ma peält ärra. Ugga rahwa rändaminne ei jänud sepärrast weel soifu, waid likus weel tüffi 30 aastat, enne kui ta hakkas aega möda wāhenema, ja kui Roma riik Romulusse Augustulu sse aial ärralōppis, siis olli ka rahwa-rändaminne otsas.

Sadda aastat ehk olli rahwa-rändaminne aega wiitnud, enne kui iggailiks rahwa selts kindlat asset leidis, ja nimmelt Wandalid pohjapoolsel Ahwriika maal, Kotid Hispania maal, Frankid ja Pur-

gundrid Kallia (Prantsusse) maal, Allemannid Sweitfi maal, Longobardid põhjapoolsel Italia maal. Kaks Saffarahwa suggu, Saksid ja Anglid, läksid ülle merrekitsusse Kalliamaal Britania (Inglis) male ja asusid sinna, ja Slawid, kes Wennerahwaga ühest saggust ollid, leidsid veel hommiku ja põhjapoolsel Saksamaal paiguti enesele asjet ja jäid ka tänni senna, ni kui Põmid, Märid ja teised muud.

Rahwa rändamine andis Euroopa male hoopis teist näggu. Keif maad, mis Roma wallitusse al ollid olnud, said temmast lahti, ja keigis paikus ilmusid ued kuningrigid ja wõera rahwa nimmed ja keled. Se keel, mis Romarahwas olli rākinud ning mis Laddina keleks kutsutakse, sai wõera keeltega seggatud ja ei tõusnud enam ilma omma wanna puhtuses prugitawaks; agga tunda on praegogi veel, et need keled, mis rahwas Italia, Hispania, Prantsusse ja Inglis maal rāgivad, Laddina ja wõera rahwa keelte seggamisse läbbi on sündinud. Rahwa rändamine olli üks raske ja kibbe Summala wiits, kellega keif Euroopa maad karristati, sest ta olli sadda aastat järjeste sõdda ja werrewallamine. Maad ja linnad risuti ja häwvitati, ja tulle ja möegaga sunniti rahwast, omma sündimisse kohta mahajätma ja wäekaupa uut elluasjet enesele wõeral maal ärarwõtma. Kus luggu nisuggune on, et aitto iggaüks isseennast ja ärra lootko kellegi peäle kui Summala peäle üksipäimis, seal langeb inimenne kiskja ellajatte sarnatseks, kes muud ei holi, kui agga mis neil hendale tullusam on, ja armust lähema wasto ühtige ei tea. Ni kaua, kui rahwa rändamine jone peäl olli, ep olnud kuskipool kuulda, et õigust mõisteti ehk armu näideti. Kus sesuggutsel kõrval kül lapsi kaswatati, rummalaid õppetati, haigid arstiti, waesid üllespeti?! Kes ei jõudnud isseennast aidata, sedda ei pandud tähelegi, olgo kes taht. Iggaüks mõttes agga se

peäle, kuidas ta isse läbbi sai, ja wöttis mis tal waia olli, kust ta agga leidis. Kes kängem olli, se jäi ellusse, kes nõrgem, piddi hukka minnema. Misuggune kõrd olli sadda aastat keige ülle Güropa maad päwatõusust õhtuni, et hirm ja tapminne keigis paikus wallitses.

Siiski on Jummal arm ka sedda rasket risti innimeste õnneks pöörnud. Nenda kui Pabeli torni ehitamisse aial Issand keelte seggamisse läbbi rahwast üks teisest ärral ahutas, nenda teggi temma siin rändamisse aial keelte seggamisse läbbi wõerid üks teisega tu twaks, mis keigile sureks tulluks tõusis. Romalissed, kes omma pehme ellu ja jummalawallato ollemisse läbbi ihhu ja hinge polest otsego ärranärwimas ollid, hakkasid jälle toibuma, kui nemmad ennast wõerastega piddid ühhendama, kes priske, kanged ja wahwad ollid ja pattu harjutuste läbbi weel ep olnud ärrariffkutud, ja õppisid neist jälle luggu piddama õigussest, kassinussest ja tõssidussest; ja wõerad, kes se wasto jälle harrimatad ja õppimatad ollid, õppisid targema ja penema Romaliste käest sedda tundma ja järrelenõudma, mis ellule suremat illu annab ja elluwisid penemaks ja ausamaks teeb. Nenda tõusis siis se läbbi, et pohjapolist ja lõunapolist rahwast kofko seggati, üks uus innimeste suggu, mis parrem olli, kui pehmed Romalissed, ja targem, kui harrimatad Sakslased. Agga se keigefallim armuand, mis Jummal rahwa rändamisse läbbi innimestele kinkis, olli se, et rummalad ja pimmedad rahwa hulgad Romaliste seas ristiusuga ja Jummalal sõnnaga tu twaks said, kellest nemmad omma maal weel nimmege ep olnud kuulda sanud. Ja kuidas nemmad, niimmelt Sakslased, ristiusu kirrifule kindlaks toeks ja truiks üllespidajaks on sanud, sedda leiab luggia siin järgmisesse luggemisse tükkis, kus meie tahhame üllespanna, mis ristikirriku sündinust asjust esimessest algussest sadit ja ristiusu wäljalautamisest ja kinnitamisest waia on tähhelepanna.

§ 14.

Kristiusjust ja ristifirritu sündinust asjust.

Luggia teab, et ristiusst jubba 400 aastat ilma peäl olli ollemas, kui rahwa-rändamine esiteks tõusis. Nenda kui Summal keit õigel aial teeb, nenda olli ka rahwa-rändamise aeg temmast targaste ettewadatud ja parrajaste seädetud. Ristiusstu taimekenne pididi enne juurduma ja ilmaseggamata sureks kaswama ja ristifirrit seest ja wäljast kindlaks templiks üleseehitadama, enne kui need hirmsad paggana hulgad Eüropama sisse tungisid ja Romarahwast ärrawõitsid. Romarahwas, wanaks ja ellatanuks sanud ja pehme ellu läbbi rammutumaks jänud, ei jõudnud neile wastoseista; agga ristifirrit, sel aial weel omma nore ea sees ja üllespetud esimesse armastusse jõuu läbbi, ristifirrit ei kõifunud mitte, egga wärrisenud, waid laotas omnad armukäed laiale, wõttis neid omma kaenlasse ja kaswatas neid ussu-ellule, mis nende hirmsad paggana wisid aega möda taltsemaks teggi. Agga et luggia ka õppiks tundma, kuidas ristiusst ja ristifirrit nende päiwini, kellest meie praego räkisime, pühha Waimu juhdamisse läbbi seks on sanud, mis ta olli, siis wadagem taggasi ja lassem ristiusstu ja firritu sündinud asjad esimesest algusest rahwa-rändamisse aiani omma waimu filmade eest mödaminna.

Jesus Kristus on se nurgakivi! Teist allust ei wõi ükski panna. Temma on sullase näuga ristifurma läbbi meid ärrapeästnud pattust, surmast ja kurrati wäest. Sepärrast on Summal tedda ka pannud ristifoggudusse peaks „ja on temmale annud ühhe nimme, mis ülle keige nimme on, et Jesusse nimmel keit nende põlwed peawad ennast niikutama, kes taewas ja Ma peäl ja Ma al on, ja keikide keel peab üllestunnistama, et Jesus Kristus on se Issand Summala Issa auuks.“ Wilipp. 2, 9—11. Selle tunnistusse algus olli wei-

kenne, olli kui „sinnepi iwwakenne.“ Weikenne ja alles nõdder olli jüngritte karjakenne Kristusse päitwil. Temma üllestõusmisse läbbi tulli neile se rõem, mis ükski neilt ei pea ärrawõtma. Ugga nende sees olli se rõem weel kartusse ja murrega seggatud. Ei nemmad weel kõlband Kristusse sõawäeks. Kümme päwa pärrast Kristusse taewaminnemist, esimesesl Mellipühhil, kui nemmad keif ühhelmelel koos ollid, siis läffitass Summal neile sedda pühha Waimu, kedda Jesus neile olli tootanud anda ja kes neid keige tõe sisse pididi juhhatama. Tule ja tulle kōhhisemisses tulli pühha Waim apostlide peäle, ja kui ilma ärrawõitjad jättsid nemmad nüüd keif kartust mahha ja hakkasid räkima nenda kui pühha Waim neile andis. Ja kui rahwa hulk kokkōtulli, ja kui keif immeks pannid, mis nemmad kuulda ja nähha said, siis tõusis Peetrus ülles, tõstis omma heäle ja ütles wāggewat jutlust rahwale. Pühha Waim olli kulutud sõnna sees, sepärrast said kuuljad pühha Waimu läbbi usku, ja ussu läbbi ristmist; sest liggi kolmtuhhat hinge ristiti sel päwal. Nenda on esimesenne ristifoggudus Jerusalemmas sündinud, kui Mellipühhi päwal Peetrusse jutlusse läbbi kolmtuhhat hinge ristifirriku liikmiks said; ja needsammad jäid allati apostlide õppetusse, palwe ja leiwamurdmisse, se on pühha õhtusõmaaia jure.

Sest tunneme, et Kristus on apostlid ärrawallitسنud ja seädnu ja neile omma pühha Waimu annud sõnnakulutamisse ja sakramentide wäljajaggamisse ammeti tarwis. Kui foggudus jubba suremaks kaswis apostlide õppetusse läbbi, siis seädtsid apostlid esiteks selle ammeti abbiks wäljaspiddiste foggudusse tallitamiste tarwis abbimehhi. Kui need abbimehhed meesterahwas ollid, siis kutsuti neid tiakoniks ehk teenriks, ja kui nemmad naesterahwas ollid, tiakonissiks. Peäle sedda seädtsid apostlid ka waimulikku tallitamiste tarwis abbimehhi, ja kui Issand ommal aial apostlid ilmast ärrakorristas, siis wallitsetsid abbimehhed fogguduste

nõupiddamisse abbiga iggas foggudusfes piiskoppid (üllewatajad) ehk presbiterid (wannemad), kes õppetamisse ammetit piddasid. Sest tunneme, et Issand tahhab omma rigi wõtmete ammetit foggudusfes nisugguste läbbi üllespiddada, kes ussu polest foggudussele tutwad, selged ja ausad mehhed on, olgo wannad ehk noored (1. Tim. 4, 12), kui nende ust agga Summala sõnaga ja ristifoggudusse rikkumata ussuga ühte sünnib. Kus ristifoggudus on, seäl peab ka sedda pühha ammetit üllespetama ja ammeti tallitajat seätama.

Pühha ristifoggudus olli esiteks üksipäinise Jerusalemmas. Seäl kaswis Summala sõnna ja sai jüngeritte arru ifka suremaks. Nende Summalatenistus seisis apostlide õppetusse kuulmiseses, palwes, leiwamurdmiseses ja liggimesse armastuseses sõnnaga ja tegudega. Iggapäaw tullid nemmad kofko palwet piddama ja sakramentist ossa wõtma, ja iggaüks tõi kodust leiba ja muud toitu kasa, et nemmad ühheskoos leiba wöttaksid ja ka waestile jagaksid. Keige aialikku riju asju selletamisse eest piddid tiakonid hoolt kandma (Ap. tegg. 6, 1). Hiljamine, kui maial ka jo ollid ristifoggudusfed tekkinud, nenda kui Jerusalemmas, ja juhtus, et siin ehk seäl pahhandusfed ettetullid, siis maenitfesid apostlid kirja läbbi neid, kes kangel ollid, ja andsid käsku, neid foggudusfest wäljalükkata, kes awalikku pattutõga foggudust pahhandasid (1 Kor. 5); agga sedda ei tehtud mitte wihha ehk waenu pärrast, waid armu pärrast, et pattused meelt parrandasid. Kes pattust pöörsid, neid wõeti armuga jälle wasto.

Ristirahwas kül piddas rahhu ennestes kaskel ja keige ilmaga, agga kui nemmad hakkasid omma usku awalikult üllestunnistama ja jutlust piddama, siis tõusid waenlased ja tõstsid ridu nendega. Esimesesed waenlased ollid Sudarahwas, wannad Kristusse waenlased ja tapjad. Apostlid kulutasid Kristus, sedda Sudarahwas ollid risti külge lõnud ja sedda Summal olli kolmandamal päwal üllesärratanud surrust. Se

olli Judarahwale pahhandusseks, sepärrast keelsid nemmad neid kõrwaste, Kristusse nimel õppetamast (Apostl. Teg. 5, 28), ja Judarahwa takkatusamisse pärrast läksid paljo ristirahwast Jerusalemmast ärra ja said ärrapillatud Juda ja Samaria Ma sisse; agga apostlid jäid seförd weel Jerusalemma järrele (Apostl. Teg. 8, 1). Kui ka mõnni apostel linnast lätkitati neid ärrapillatuid watama (Apostl. Teg. 8, 14), siis põris temma ifka jälle ümber Jerusalemma pole (Apostl. Teg. 8, 25) ja jäi teiste apostlidega senna ellama, et nemmad keik ühhes nõuus olleksid ja ühhomelelikult koggudusse asja aiaksid.

Nende läbbi, kes Judarahwa takkatusamisse pärrast Jerusalemmast pidid ärrapõggenema, laotati ristiust laiale ja jõudis kaugele Siria Ma sisse Tamaskusse linna. Kui waenlased sedda näggid, et ristiust otsego tulli, mis lahtipeäsnuud, ifka ennam hakkas wõimust sama, siis püüdsid nemmad sedda ärralätkatada ja saatsid Saulust, wariseride kolis hästi õppitud noort Judameest, Jerusalemmast Tamaskusse linna tuld kustutama ja neid, sedda temma pidid leidma ussu tee peäl ollemast, ni hästi mehhi kui naesi, kinnisidduma ja Jerusalemma wima (Apostl. Teg. 9, 2). Agga Jummal wiskas temma peäle ka tuld ja temma tullekustutamisse nõu panni tulle ni põllema, et ta ülle keige ilma paisis. Teie teate, mis Saulussest sai, sedda pärrast Paulusseks kutsuti! Se üks mees teggi ennam tööd, kui keik teised apostlid ühtekokko. Paulus olli ka keigetullisem ja teggewam ärrafelletamas, et Jummal arm Jesuses Kristuses ka pagganatele ennast tahhab ilmutada, mis keigeesfite Antiohia linnast Siria maal awalikkus sai. Sinna ollid mõnningad ristinnimesed takkatusamisse eest ärrapõggenend ja Issandat Jesusst fulutanud, nenda et suur hulk pagganaid ennast Issanda pole ollid pöörnud. Kui Jerusalemma koggudus sedda kuulda sai, siis lätkitati Parnabast sinna, kes sure rõemuga Jummal armutööd pagganatte seas näggi ja

Paulust ka Tarsusse linnast siina wiis sedda watama. Sest aiast kaswis ristifoggudus Antiohkias üpris wägga sureks, nenda et se lin otsego ristiusu pealiinnaks sai. Seäl on ka ristirahwa nimmi tekkinud, sest et Anti-ohkias Jeesusse jüngrid keigeessite ristiinnimesiks hüti (Apostl. Teg. 11, 19—26). Sel aial tappis kuningas Herodes Jerusalemmas Jakobust, Joannesse wenda, ärra, ja kui ta näggi, et se Judarahwa mele pärrast olli, siis ta tahtis Peetrust ka ärratappa; agga Summal ei lastnud sedda kördaminna (Apostl. Teg. 12). Peäle se läksid Paulus ja Parnabas Antiohkiast Jerusalemma, töid ristirahwale armuandid, mis Anti-ohkia foggudus nende heaks olli kokkopannud, ja wötsid Markust jälle Antiohkia linna kasa. Seält läkitati Paulust ja Parnabast pühha Waimu juhhatamisse läbbi teereisi peäle wälja pagganatte sekka (Apostl. Teg. 13). Selle teereisi peäl tundis Paulus ifka selgeminne ärra, et Summala nõu olli, pagganaid ristiusu pole ümberpöörda. Pisidia Ma Antiohkia linnas (mis teine lin sesamma nimmega olli) ütles Paulus Judarahwale, kes temma ettewötmist laitsid: „Se olli tarwis, et Summala sõnna teile pididi essite rägutama; agga nüüd, et teie sedda ennestest ärralükkate, ja ei arwa isseendid mitte iggawesse ellu wäärt, wata, siis pörame meie ennast pagganatte pole (Apostl. Teg. 13, 46).“ Ja et Judarahwas pididid tundma, et Paulus sedda mitte kiustu pärrast ei teinud, siis selletas temma neile: „Nenda on mind Issand käsknud: minna ollen sind pagganatte walgusjeks pannud, et sa pead ollema õn-nistusseks Ma otsani (Apostl. Teg. 13, 47; Jes. 49, 6).“ Ja pagganad rõemustasid selle sõnna ülle wägga, agga Judarahwas said weel wihhasemaks (Apostl. Teg. 13, 48, 50) ja põlgasid sedda armu ärra, mis neile pakkuti. Sepärrast pöörsid jüngrid ifka ennam pagganatte pole Jeesusse käsku täites, kes neile olli ütelnud: „Minge keige mailma ja kulutage armu-öppetust keige lomale“ (Mark. 16, 15), ja nimmelt Pau-

lusse õnnistud töö läbhi kaswis Kristusse kirrif pagganatte seas sureks, nenda et se sõnna tõeks sai: „Israeli langemisse läbhi on pagganille õnnistus sanud (Rom. 11, 11).“

Ehki küll Paulus isseärranis pagganatte apostel olli ja ennamiste neid ilmamaid läbbikäis, kus paggana rahwas ellasid, siiski olli temmal woõril mail paljo wõitlemist Judarahwa wastotõrkumisega. Sest Judarahwas ei ellanud mitte üfsipäinis Sudamaal; waid neid ollid kaubaaiamise pärrast paljo ka maial asunud ja keige ülle Romarigi leiti iggaühhes suremas linnas ka hull Judalissi keft pagganatte seas ellamast, ja needsammad ollid need tüllitõstjad, kes pagganaid püüdsid Paulusse wasto wihhale kihhutada. Peäleegi olli temmale ka pagganattega isse ühtepuhku tüllitsemist, et nemmad ei sanud ommast äbbausust ja wäärjummala tenistussest lahti ja ei mõistnud wahhet teha omma ennitse pimmedusse ja tõe sõnna walgusse wahhel (Apostl. Tegg. 14, 11—17); siiski läks Paulusse waimulik töö Jummalaga abbiga hästi kõrda, ja paljo Krefarahwast ja Judarahwast ka said usklikuks (Apostl. Tegg. 14, 1).

Wimaks tõusis weel ristirahwa seas Antiohkiast suur küsminne ja nõupiddamine. Sest mõningad, kes Judarahwa seast ristiusku ollid wõtnud, tahtsid, et pagganad, kes ennast tahtsid lasta ristida, pidid enne Judarahwaks sama ja ennast lastma ümberleigata ja Mosesse käsku ehki seäduft piddama. Paulus ja Parnabas pannid selle asjale wasto; agga kui riid selle pärrast tõusis, siis seädsid keit, et Paulus ja Parnabas pidid Jerusalemma minnema ja sedda küsminist apostlide ja wannematte ette pannema (Apostl. Tegg. 15), et nemmad otsust annaksid. Kui nemmad Jerusalemma said, siis tõusis seal ka riid, sest mõningad wariseride selfist, kes usklikuks ollid sanud, ütlesid: pagganaid peab ümberleikama ja neid käsma Mosesse käsku piddada. Se asji ep olnud mitte üks tühhi asji, egga

polnud ka kerge selle küsimisse peäle lühhidelt kosta. Sest esiteks olli tarwis selgeste ärratunda, kas pagganatte te Jummal rigi ja iggawesse õnnistusse sisse lähhäb Judausust läbbi, wai kas nemmad wöiwad otsekohhe ja ilma Mosesse seädusse täitmata ristirahwaks sada. Sest Judaust ehk Mosesse kässt olli ka Jummalast antud, ja ristlassed Judarahwa seast mõtlesid: Nenda kui meie Mosesse seädusse al olleme olnud, enne kui meid ristiti, nenda peab ka pagganattega ollema.

Kui apostlid ja wannemad selle asja pärrast ollid kofkotulnud, siis astus apostel Peetrus ette ja ütles seddawisi: „Jummal on mind ammugi jo pagganatte jure saatnud neile armuõppetust kulutama, agga mitte ümberleikama ja Mosesse seädusse alla fundima; ja kedda ma ollen ärrawöitnud taewarigile, neile on südametundja Jummal isse pühha Waimu annud nenda kui meilegi, egga polle ühtegi wahhet teinud nende ja meite wahhel, waid on ka nende süddamid ussu läbbi puhtaks teinud. Miks siis teie nüüd Jummalat kiusate, et teie jüngeritte kaela peäle sedda ikket tahhate panna, mis ei olle meie wannemad egga meie isse suutnud kanda. Nenda kui meie ussume Jesusse Kristusse läbbi õnsaks sada ilma Mosesse kässtu täitmata, nendafammuti ka pagganad.“ Apostel Jakobus seisib ka kangeste Peetrusse pool, kelis pagganattele Mosesse kässtu läbbi tülli teggemata ja käsks neile kirjutada, et nemmad ennast hoiaksid woõra jummalatte ohwri ja pordu ellu eest (Apostl. Teg. 15, 7—20).“ Se peäle jäi se asst seisma ja sai pühha apostlide läbbi kinnitud, et ükski pattune innimenne, olgo ta Judaaliste ehk pagganatte suggust usklikuks sanud, ei sa kässtu läbbi õigeks, waid ilma kässtu teggemata ussu läbbi Jesusse Kristusse sisse, ja said seddawisi pagganattele armu wärrawad pärrani lahti tehtud. Selle kallil otussfega wisid Paulus ja Parnabas apostlide kirja Antiohia linna, ja neile anti weel apostlide poolt Judaist

ja Silast tunnistusemehhiks kasa. Antiohlias jäid keif seförd sellega rahhu ja tännasid Summalat. Agga et pärrast ifka jälle käsuaiajad Judasuggust fogguduste sees rahwast on segganud, sedda tunneme apostli Paulusse kirjades, mis temma Kalatia, Roma ja mu rahwale on kirjutanud.

Apostlide Teggude ramatus 15, 36 loeme, et Paulus on Antiohkia linnast Silaga ja Parnabas Markussega teine teist teed läinud pagganattele armuõppetust kulutama. Sellesinnatse teise teereisi peäl on apostel Paulus Troasse linnast esimeste kõrda meie Eüropa male tulnud, ja Wilippi lin Makedonia maal on esimenne olnud, kus ta Eüropa maal armuõppetust kulutas. Weel läks temma Tessalonika, Atena ja Korintusse linnadesse, mis sel aial nenda kui keif Krefarahwas Roma keisri al ollid. Seäl tundis apostel paljo rõemu mitme pagganatte läbbi, kes temma sõnna wastowõtsid, ja paljo wallu Judarahwa kiusamise läbbi; agga seäl temma tundis ka pagganatte wihha ja waenu armuõppetuse wasto. Sepärrast temma kirjutas töega Komarahwale: „Meie kulutame ristilõdud Kristust Judarahwale pahhandusses, Krefarahwale jõledusses.“ — Kui ta ühhe aasta ja kuus kuud Korintusesse olli olnud ja Judarahwaga wõitelnud, kes pagganatte üllemaid kihhutasid temmale tülli tehha, siis läks Paulus taggasi Asiamale Ewesusse linna ja seält Kaisarea ja Antiohkia ja tahtis pühhaks Jerusalemmas olla (Apostl. Tegg. 16—19).

Ei olle Apostlide Teggude ramatust mitte selgeste tunda, kas Paulus seförd on Jerusalemma sanud, ehk ollemata; agga se on selge, et temma sel aial kolmat kõrda teereisi peäle läinud. Apostlide Teggude ramatu 19. peatükkis leiame tedda jälle Asia maal Ewesusse linnas foggudussed kinnitamast, ja 20. peatükkis Ewesussest Makedonia male minnemast. Seält läks temma Krefamale ja Krefamaalt jälle laewaga Siria ehk Asia male ja purjetas möda Weike-Asia Ma randa Miletusse

linna. Miletusfest läkkitas temma Ewesusse linna ja kutsus koggubusse wannemad ennese jure neid Summalaga jätma, sest temma ei tahtnud enam Afriamaal wita ja töttas Mellipühhi's Jerusalemma sada ja läks ka ilmaribimata wiimseks korraks siina. Siin pannid Judalised tedda wangi, ja et temma omma Romamehhe õigust waenlaste wasto kitis (Apostl. Teg. 22, 25) ja kõrwaste se peäle seisis, et legi ei tohtind Romameest hukka mõista, kui Roma keiser ükspäinis, siis saatsid nemmad tedda Roma linna kohtu alla *). Nenda on apostel Paulus Romas, Atenis, Jerusalemmas, Antiokias, mis keif sured pealinnad ollid, armuõppetust kulutanud ja paljo koggodussi seädnud. Roma linnast kirjutas temma mitto kirja, kelle surem jaggu praegugi weel Ues Testamentis on luggeda. Kaks aastat ellas temma Romas üritud korteris, wöttis keif wasto, kes tedda tullid watama, pidid Judalistega, kes ka siin temma wasto seisid, hästi taplema, kulutas Summala riki pagganattele ja tunnistas Issandat Jesust Kristust rõemuga ja julgussega. Nenda olli ristiusst nüüd ka Roma linna sanud, mis keige surem lin Ma peäl ja pagganatte pealin olli. Ripea kui ristiusst Jerusalemmast Antiokia ja Antiokiast Roma minnes sia keige pagganatte pessaliinna olli jõudnud, siis ep olnud enam karta, et temmast asja ei sanud. Sest Romas, kus keif kottotullid, kel üssige olli räkimist tarkade ja wäggewatte seas ilma peäl, seisis nüüd ristiussul te lahti, keige mailma sisse tungida ja innimeste hingesid taewarigile ärrawõita.

Apostli Paulusse wiimist päiwist ei olle meil paljo teada, sest et pühha kirri neist ühtegi ei rägi. Teised

*) Paulus olli Tarsumses Beile-Afriamaal sündinud. Temma wannemad ollid suurtsuggu Judalised ja seisid Roma linna koddaniku kirjas, mis keigeförgem seisuus Roma rigis olli. Se seiusse rahwast ei tohtind seadusse järrele ükski allam kõhhus nuhelda, muud kui Roma senat ja keiser isse ollid ükspäinis nende kohtumõistjad.

wanna aia ramatud, mis ei tohhi öiete uskuda, jutustawad, Paulusfel Roma linnas keisri käsflu peäle Pea ollewad otsast ärraraiatud; agga kes nüüd ni ilda weel tahhaks tunnistust anda, kas need sõnnumed tõega ühte sünniwad, wai ei sünni! Ka teistegi apostlide elluõrrast ja wiimsest ellutunnist on piisut agga meie teadawaks sanud. Juttud käiwad kül, et apostel Peetrus Roma linnas on risti lödud ja teisedki apostlid keif wiimseid werrist surma surnud, muud kui Joannes üksipäinis liggi sadda aastat wanna rahhus Gwesusse linnas hinge heitnud. Sedda keif ei tohhi ükski waielda, ei tõendada ka; agga se on waidlemata tõssi, et apostlide ja keigeennamiste Paulusfe tõ läbbi ristiusst essite Roma rigis on laotud. Et nemmad omma tõ kallal waewa on näinud, sedda wöib iggäüks isse ärraarwata, kes sedda teab, kuidas neid wihhatasse ja takkakiusatakse, kes innimeste harrinud wisi püawad parrandada ehk ümbermuta ehk wanna äbbasuku ärrahäwuitada. Kerget ellu ehk suurt aamu ja armu innimeste ees ei leidnud nemmad tõeste mitte.

Pärrast apostlide surma sai ka neile küllalt kannatada, kes nende järrel ollid käinud ja usklikuks sanud, isseärranis Judaliste läbbi, kes neid kui waenlasfed takkakiusasid. Pagganad essite ei putunud neisse paljo, sest nemmad ei holineud Judarahwast ühtegi ja ei mõistnud ristirahwa ja Judarahwa wahhel wahhet tehha. Nemmad põlgasid ja naersid ühte nisamma kui teist, agga wihha ep olnud neil ei kummagi wasto. Siis wast, kui nemmad hakkasid ärratundma, mis suur wahhe ussu polest olli Judaliste ja ristlaste wahhel, tõusid ka pagganad neile takkakiusajaks, ja se tulli ennamiist sest, et ristlasfed endid ärranis hoidsid ning mitte Judalistega egga pagganattega seltsi ei pidanud. Peält nähha ollid ristitõggudussfed sures Roma rigis otsesõõ piisufessfed sarekessfed sures ilmameres ja ellasid hõpis teistwisi, kui muud innimesfed. Ei neil olnud firrikuid, egga templisid; ei neid nähti jummalatte kujukid

kumardawad, egga ohwrid põlletawad, egga ühhelgi wisil awalikkult pühhi piddawad. Sepärrast tulli peaaegu jut wälja, et ristlasfed ei olle parremad kui metsellajad, kel teddake usku ei olle, kes jummalatetest ühtegi ei tea ja sepärrast teddake jummalat ei kardaw egga orja. Et nemmad omma ellumajades palwele kofkotullid ja Kristusse surma mällestusseks pühha altari sakramenti piddasid, neid sõnnu pruukides: „wõtke, söge, se on minno ihhu; wõtke, joge, se on minno werri,“ kånati neile hirmsaks süüks ja üteldi, et nemmad sõwad innimeste lihha ja tapwad sõmaaiaks lapsi, ja tehti neid ni haltwaks, et ei tahheti neid ennam kusagi sallida. Keiser Nero wöttis sedda asja ülles ja andis käsku, ristirahwast keige ülle Roma rigi wäljapühkida ja sutumaks ärrakautada. Kuidas sedda kanget keisri käsku täideti ja ristirahwast hirmsal wisil tuhhandekaupa ärrahuffati, sedda olleme jubba 84. lehhef. peäl juttustanud. Se essimenne suur ristirahwa taffakiusaminne Nero aial sündis 46. aastal p. K. f. Kui ka järgmisfed Roma keisrid mitte keif ühtewisi meie waesid ussuwannemaid ei pinanud ja wihhanud, waid aioti ka wahhet teggid ja neile rahhu andsid ja mõnni ka öiete ärrakelis neid ilmasüta taffakiusamast, siis tehti neile ommeti sallamiste pagganatte ja nende preestrude polest wihha pärrast ifka weel waewa ja üllekohhut küllalt, et nemmad sedda ei olleks jõudnud ärrakannatada, kui Issand nende usku ja lotust ei olleks finnitunud. Se raske läbbikatsumisse aeg kestis keisri Nero aiaf keisri Konstantini aiani, se on aastast 46. aastani 311. p. K. f., mis pea poolkolmatsadda aastat wälja annab. Selle wahhe sees arwatakse kümme suurt awalikkut taffakiusamist. Essimenne olli Nero aial, teine Tomitsianusse aial, wimane Diokleetsianusse aial 284. aastal p. K. f. Kes jõuab keige nende nimmesid ülleskirjutada, kes kui Jummalat rigi waenlasfed ristiusu rahwast huffa saatsid, kes sedda mitmasuggust pina kofkoarwata, misga nemmad neid püüdsid nende

ussust ärrahirmutada! Tubba olleme keisri Nero teg-
 gusid üllesarwates 85. lehhef. peäl nimmetanud, mis
 wallusa surmaga temma ristirahwast pinas; agga luggu
 läks sepolest ifka weel kurjemaks. Nemmad püüdsid
 öiete usi tempusid wäljamöttelda, kuidas ussurahwale
 wallusamat otsa teha. Kui üks nuhtlusse wiis ei
 möiund rahwast nende ussust ärrakäända, siis pro-
 miti teist. Wangituid lasti nälga koolda, heideti kistja
 ellajatte ette, lödi risti külge, lasti kuma raudtoli peäle
 mahhaistuda, küpseti ellawalt weifese tullega, nulliti
 ellawa ihhust nahka peält ärra ja tehti muud jälledust
 nendega, mis südda ei lasse üllesrädida. Agga nende
 kurri nõu jäi fiiski tühjaks, ei jõudnud omma ellatand
 paggana usku ja wäärjummalaojust ülleweel piddada
 ja weel wähhemalt sedda tuld kustutada ja sedda wal-
 gust ärrapimmestada, mis Snnisteggia olli põllema
 süütnud ja paistma pannud. Ussu waenlaste kiusamiste
 läbbi sai öiete arwalikkus, kuidas usf innimest kinni-
 tab, kes kindlaste Issanda peäle lodab. Käl olli ris-
 tirahwa hulga seast ka mitmid leida, kes hirmu pärrast
 usku ärrapölgasid; agga neid olli ennam, kes sedda ei
 mingisugguse pina pärrast mahha ei jätnud. Nemmad
 olleksid wöinud omma ellu hoida, kui nemmad olleksid läi-
 nud wäärjummalatte templides ohwerdama; agga nem-
 mad jätsid enneminne omma ellu, enne kui nemmad
 sedda olleksid teinud, mis Issanda wasto meelt olli. Kui
 neid mängiturrule weti, kus nemmad kistja ellajatte
 ette said heidetud, kiitsid nemmad Issandat, et nem-
 mad temmast ollid wäärt arwatud, temma nimme pär-
 rast surma sisse minnema, ja põllewa pu-unniku peäle
 köidetud on mönnigi tunnistaja weel rõemsa healega
 lauldes Jummalat kiitnud. Reid, kes seddawisi omma
 ellu jätsid, kutsuti „werretunnistajaks“, et nemmad
 enneminne omma werd ärrawallasid, kui omma usku
 mahhajätsid. Ja nisuggusid olli iggaühhest seisussest.
 Seitsmekümne ealinne piiskop ja wieteiskümne ealinne
 karjapoiskenne, rikkad möisnikud ja waesed päilised,

kuldkebidega ja perlibega ehitud norik, üks lapsokenne süüles, teine süüdamel, ja tahmaste riettega kattetud orjanaene, — iggaüks armastas Jeesust enam, kui omma warrandust, omma lapsi, omma ellu. — Pinajad mõtlesid hirmsama surma wallu läbbi rahwast ärrateelda ristiusust ossa wõtmast; agga ei polegi! Sedda enam nemmad hirmutasid, sedda enam tükkisid peäle. Pääw päwast kaswis ristifoggudus suremaks, ja ennamiste tullid ued ossawõtjad nende pagganatte seast, kes isse jures ollid olnud ja omma filmaga näinud, mis hirmsat surma ristiinnimesed ilma wastotõrkumata ja peälegi weel pühha rõemuga surrid, ja sest ärratunud, mis kallis warra ristiusk on, et ta weel wiimises surma häddas innimesse süüdamel wõib rõemustada. Nemmad tullid hulga kaupa ja lastsid ennast ristida, ja mittokõrd on sündinud, et timukas isse, kes neid olli omma käega ärrahuffanud, üri aia pärrast nuttupisjarad filmis tulli ristmist palluma ja usklikuks sai ja pärrast isse ka omma ellu ussu eest ärraandis. Werretunnistajatte werri olli otsego semen, kellest ifka jälle ued usuwõtjad rohkestes üleskaswasid.

Keif need rasked takkatusamised ei jõudnud ristiusku wäljalawtamist mitte teelda, ja kui kolmsadde aastat pärrast Kristusse sündimist ollid mödaläinud, siis olli sest sinnepi iwakesest Petlemast jo kaunis suur pu kasunud. Eüropa, Asia ja Ahwrika maal Roma rigis ja ümbrekaudsil mail ollid ristifoggudused seadetud ja ristirahwa arru läks ifka weel suremaks. Foggudused ei olnud mitte ennam ni piisufessed, et paar kümmed ehk paar sadde innimest Summala teinistussele kottotullid, waid neid leiti ennamiste iggaühhes linnas jubba tuhhandekaupa koos. Sepärrast pididi ristirahwas nüüd omma foggudusse asja ka teistwisi seädma, kui enne sedda. Kui senni aiani ühhe linna ja maonna rahwas ühhe ainsa awwara toaga ollid leppinud, kus nemmad kottotullid Summala sõnna kuulma, siis ei sanud nüüd ennam sellega läbbi ja

pidid foggudusfid jaggama ja iggaühhele omma palwekõdda murretsema ja omma isse wannemaid nõudma ja neile ka palka maksuma, kes foggudusse õppetajad ja hingekarjatsed ollid, et nende ammeti töö neile enam aega ei annud maialt omma peatoidust otsida. Keige fogguduste õppetajatte seast, kes ühhes linnas ja ümberkaudsel maal ollid, wallitseti üks wälja, kes keitide peawannemaks seädeti ja selle peäle pididi walwama, et fogguduste waimulikkud asjad kõrrapärast peaksid kaima. Sesamma peawannem kutsuti piiskoppiks ja temma alseisid presbiterid ehk wannemad. — Nüüd seädeti ka üht päwa nädaldas Summala tenistusse päwaks. Wannal aial, kui apostlid weel ellus ja foggudussed weel pisesukesed ollid, tulliwad usklikkud iggapääw kokko; agga esimesse nädala pääw, kui Jesusse ülestõusmisse pääw, peti ifka keigearmsamaks kokkotullemisse päwaks. Kui nüüd foggudussed suremaks ollid kaswanud, siis jätteti iggapäwane kokkotulleminne mahha, esimesest nädala päwa seädeti ristirahwale pühhapäwaks, ja Judaliste hingamisse pääw, mis sabbatiks kutsuti, jäi argipäwaks. — Kui rasked takkatusamissed ollid, siis pidid ristinnimesed kül, et rahwa mäsaminne saaks keeltud, sallamiste redbupaius palwele kokkotullemine; agga nipea, kui need mödaläksid, pidasid nemmad jälle atwalikkult omma jummalaurjust ja hakkasid jo paiguti setarbis kirrikuid ehitama. Wiimse takkatusamisse aial (284 p. K. s.) kiskusid mäsajad waenlased mitto suurt uhket kirrikut mahha, mis ristirahwas endile ollid ehitatud. — Ristirahwa elluwisid ollid sel aial puhtad ja laitmatad, sest et takkatusamiste aial ükski nende seltsi ei heitnud, kel mitte se kindel nõu ei olnud, puhta süddamega omma hinge õnsust otsida, ja need kõlbmatad rutto neist lahkusid ja pagganatte sella ärrakaddusid. Kui usklikkud ussu pärast omma ellu jätsid ja werretunnistajais said, ja uskmatad kiusatusse eest tagganesid, siis on arwata, kui olleks Summal need rasked takkatusamissed ristifoggudussele last-

nud sündida, et temma saaks sõelutud ja puhhas niisu järrelejääks, kui willetsusse tuul agganad on metsa winud.

Ristirahwa taffakiusamised jäid Roma keisri sure Konstantini aial hõpis mahha. Esite, kui temmal weel liigkeisrittega olli wõitlemist, tulli 311. aastal kääst wälja, et ühtegi innimest ei pea temma ussu pär-
rast taffakiusama, ja anti seläbbi iggawehhele lubba, ennast awwalikult lasta ristida, ja kui 324. aastal rigi wallitusus ainult temma kätte sai, siis andis temma mitto käsku, mis keit sedda kinnitasid, et Roma rigis ristiusst piddi üllendatama ja wäärjummalaorjus allan-
datama. Temma laskis omma kullu peäle mitto kir-
rikut uhkel wisil ehitada, kinnitas, et keit temma teen-
rid, ministrid ja pealikud piddid ristirahwa seast olle-
ma, ja andis kirriku õppetajatele ja piiskoppidele ni
suurt palka, et nemmad täieste wõisid ellada, ja näitis
neile armu ja auu keigipiddi. Nüüd olli ristirahwal
wõimus käes omma waenlaste ülle. Si olnud nüüd
ühhelegi ristiinnimesel ennam karta, et ükski temmale
temma ussu pärrast liga teeks, ehk tedda kelaks omma
süddame kutsumisse järrele omma Jummalat orjamast.
Sest nüüd peti suremat luggu ristiinnimestest, kui pag-
ganatetest ja tehti neile häbbi peälegi weel, kes omma
wanna paggana wäärusust ei tahtnud lahkuda. Nüüd
olli ristirahwal se õnnelik ja rahulik luggu kää, kellest
nemmad kolmsadada aastat ollid ilma olnud; agga nenda
kui mõnnikõrd pattusel innimesel ön hinge kahjuks sig-
gineb, nenda olli sefõrd luggu ristikirrikuga ka. Sest
aiast, kui ta wäljast hakkas näggusamaks sama ja diete
õitsema, tükkis sadan sallamiste temma süddame fisse
ja püdis tedda seestpoolt ärrarikkuda. Kui taffakiusa-
misse aial need agga liggi tullid, kes omma pattu pär-
rast murretasid ja iggawest õnsust tagganõudsid, siis
tükkisid nüüd ka need peäle, kes muud ei otsind, kui
ilma tulli ja kassu, ja neid olli parrako Jummal en-
nam. Sedda suremaks ristifoggudused seläbbi kas-

wasid, sedda suremaks läks ka nende arw, kes se peäle ei möttelnudki, ue ussu pärrast omma harjunud kurjad elluwisid mahhajätta. Ja elluwiside polest olli Roma riik sel aial, nenda kui meie jo 90. lehhele peäl olleme nimmetanud, sutumaks ärrarikkutud. Sepärrast ei olle ka immeks panna, et keisri sure Konstantini aujärje pärriad, ehk nemmad kül ristikirrikule wõimust andsid ja issegi ristitud ollid, siiski weel paggana wisidest kin-nipiddasid. Peält nähha ep olnud siis ristikirrikule sedda sureks kassuks arwata, et, kui 476. aastal p. K. s. õhtrupoolne Romariik otsa lõppes, keif rigi allamad ristirahwa nimme kandsid ja kuskipool ennam pagganaid ep olnud leida, kui arwaste nende seas, kes süggawas Roma Ma sees waesel kombel ellasid ja linnarahwaga kokko ei putund. Agga Summal isse kandis hoolt, et temma sõnna seme, mis wäljakülwati, mitte hopis raisku ei läinud, waid seläbbi, et mõnni terakenne ue Ma peäle kuffus, kust weel abder ei olnud läbbikäänud, saawõrra wilja kandis. Mis uus Ma se siis olli, kus Summala sõnna seme ni rohkeste wilja kandis? Se Ma ollid need mitmasuggust rahwast, mis hommikuma ja põhja poolt wäljatulles otsego roh-hutirtsude parwed Güropa ma sisse tungisid ja üks teist eddasitõukasid ja keif ärrawõitsid ja ärrahäwitasid, mis ettetulli. Need ollid need ued astjad, mis jõudsid wastoseista, kui Summala sõnna wärsket wina sissepandi, ja mitte lõhki ei läinud, et wiin olleks sa-nud mahhapillatud, nenda kui ärraellatanud Romarah-wa jures luggu olli.

Enne kui sest hakkame räkima, kuidas ilma asjad käisid, kui ued ja woõrad rahwa seltsid hommiku ja põhja maalt tulles Güropa maad omma hulgadega ollid täitnud, wanna Romarigile otsa teinud ja isse sünna asfutanud ja wallitsust ennese kätte wõtnud ja keif üm-bermuutnud, mis nemmad ees leidsid, peame weel kaks asja tähhelepannema. Üks neist kahhest asjast on keige ilmale meie päiwini suurt kassu saatnud, teine suurt kahju teinud.

Kui üks tähhelepannia innimenne peaks küsima: Kuidas se tulleb, et ristikoggudusse asjad keisri Konstantini aiaft ollid jo hakkanud allanema ja ristirahwas kõrwale käändma sest elluteest, mis apostlid neile ollid ettetähhendanud, ja wanna Romarahwa suggu ni kõlwatumaks jänud, et häbbi olli neid ristirahwaks kutsuda, — kuidas se siis tulleb, et ristiust ei sanud ka ühhes ärrahawwitud, et ristiust jõudis wastoseista, kui rändaja rahwas ühhefti asjast ei holind, waid keif omma jalge alla sötkufid? Siis wõime seddawisi kosta: Ristiust toetab Jummalta sõnna peäle ja Jummalta sõnnale on Isandast se tootus sanud (Matt. 24, 35): „Taewas ja Ma lähhawad hukka, agga minno sõnnad ei lähhä mitte hukka.“ Kui siis rahwa-rändamisse läbbi keif innimeste asjad, nõrgemad ja kõrwemad, wäekaupa said ümbermudetud, ka koggudusse templid ehk kirrikud, mis innimeste kätte läbbi kiwwast on üllesehhitud, kiwwihunnikuks kokkolangesid, — se ellaw waim, mis kristlikku kirriku sees hingab, ei sanud se-pärrast mitte hukka. Mis sureks abbiks olli, et õige ristiust sai üllespetud ja se eest hoitud, et ta ei sanud walleusfuga seggatud, ollid need usfutunnistusjed, mis jo eestotsast järgeste ristikoggudusses prugiti. Need-sammad usfutunnistusjed ollid lühikesjed õppetussjed, mis pühhas kirjast seks ollid wäljakirjutud, et rahwas pähhä õppiks ja meles peaks, mis üks ristiinnimenne peab kolmainust Jummalast ja temma lomissest, lunnastamisest ja pühhitsemisest teadma ja uskma, nenda kui õigel kristlikku kirriku osawõtjal sünnib ja tarwis on. Nisuggune usfutunnistus on se, mis meie weelgi igga pühhapääw kirrikus tunnistame, mis meie katekismusses teises peatükkis on üllespandud ja mis apostlide usfunnistusseks kutsutakse, sest et temma apostlide kirjades on wõetud ja tõeste jubba apostlide aial prugiti. Se olli eestotsast otsego õige ussu lip, mis keif ristirahwast ainu tõssise ussu ümber kokkopiddas. See-gipärrast tõusid aoti ristikoggudusses mitmesuggused

õppetused, nenda et mõnnikõrd ussu parrast riid ja
 kaksipiddi mõtleminne olli, kui ühhe piiskoppi ehk õppe-
 taja ussu ärraselletaminne sega mitte ühte ei sündind,
 mis teine õpetas ja ärraselletas. Agga keige hõlega püti
 sedda jälle ärraparrandada, kui nisuggune kahjulik riid
 olli tõusnud. Dige ussu kinnitamisses ja walleõppe-
 tusse ärrakeelmissegas teggid siis ristirahwas, nenda kui
 apostlid Jerusalemmas ollid teinud. Piiskoppid ja
 foggudusse wannemad tullid siis kokko, pallusid Sum-
 malalt pühha Waimu, piddasid armus ja tões nõuu ja
 pannid ussutunnistust kirja, mis ikka Summala sõnnaga
 piddi ühte sündima. Nisuggust kokkotullemist kutsuti
 sinodiks, ja ükski õpetaja ei tohtind peäle se teistwisi
 õppetada, kui sinodi polest olli etteseätud. Usuõppe-
 tus, mis sinodi läbbi õigeks usuks olli tunnistatud,
 kutsuti katolikkuks usuks, se on: mis keige ülle mailma
 ainuks ristiusuks piddi jäma; agga sedda õppetust,
 mis katolikku usuga ühte ei sündind, mis wast mõnni
 õpetaja olli kulutanud, kes ennast ei tahtnud sinodi
 seadmissse järrele piddada, kutsuti walleusuks. — Enne
 sure Konstantini aega ollid jo mittokõrd nisuggused
 sinodid olnud; agga et sel aial ristifoggudused pag-
 ganatte seas laiale pillatud ollid otsego sarekessed sure
 merre peäl, siis ei sanud piiskoppide ja wannematte
 kokkotullemissegaga ühte paika ni hõlpsalt toime, kui tar-
 wis olleks olnud, ja piddi separrast sellega leppima, et
 agga need kokkotullid, kes liggikõrral ellasid. Agga kui
 ristikirrik jo suremat wõimust olli sanud ja pagganatte
 taffakiusamist ennam ep olnud ni wägga karta, siis
 läksid ka sinodid sureks. Esimest suurrt sinodit kutsus
 keiser Konstantin isse Nikaia liinna Beike-Asia maal
 kokko. Sinna foggusid siis ka märkamata paljo piis-
 koppid keigelt poolt Eüropa, Asia ja Ahwrika maalt.
 Keiser isse olli ka sinodi peäl jures, ja kui nõu olli
 ärrapetud, siis kirjutati üks ussutunnistus ülles, mis
 keigel ristirahwal keige ülle mailma waimulikkuks ussu-
 seadussegas piddi jäma. Parrast Konstantini aega peti

weel mittokörd nisuggused sured sinodid, ja mis seäl seädeti, ei olle püsut usufinnitamisesele ja õige ussu üllespidamisesele abbiks olnud. Need sinodid ja need usfutunnistused, mis sinodide peäl ülleswõeti ja kirja panti, on üks neist kahhest asjast, mis meie praego nimmetasime tähhelepannemisese wäärt ollewad, ja nimmelt se kassusaatja assi. Sinodide ja usfutunnistuste läbbi sündis ka tõeste, et ristiusk mitte ei kaddunud, kui Romarahwas kaddus, ja et ka need woõrad rahwaseltsid, kes pagganad ollid, õiget ristiusku tundma õppisid ja Summala koddakondsiks said, apostlide ja prohwetide raia peäle üllesehitid, kus Jesus Kristus isenurgakiwõi on (Ewef. 2, 19. 20). Sinodid ei jõudnud kül mitte sedda kogguniste ärrakeelda, et wast seäl ehk teäl mõnned isseärralikkud ussufeltsid sinodide seädusfed ärrapõlgasid ja omma walleusku õige ussuga seggasid ja mõnda innimest sellega eksitasid; agga surem jaggo ristirahwast jäi katolikku ussu jure ja hoidsid ennast sinodide seädmistele järrele, ehk kül sedda ei wõi sallata, et ka katolik usk mitte ennam ni puhhas ep olnud, et ta olleks keikipiddi apostlide õppetussoga ühte sündinud; agga paljo puhtam ta ikka weel olli, kui teiste ussufeltside õppetus.

Agga kui ühhelt poolt sinodid ja usfutunnistused ristikirrikule seddda suurt kassu saatsid, et nemmad ussu seggamist keelsid, siis tõusis üks teine assi jälle ristikoggudusses, mis meie weel peame tähhelepannema, enne kui meil tulleb eddasiminna se juttustamisese jone peäl, mis meie ennesele olleme etteseädnud.

Se ei olnud muud, kui se wanna lihhalik mõtte, mis jubba algusses innimeste süddamed sest õigest ellawast Summalast ärrapõris ja neid kihutas isfetehtud wäärjummalaid tenima; se mõtte, et innimenne wõib omma tarkussoga ja omma teggudega sedda ennesele ärrateuida, mis ainult tarwis on ja mis waim tunneb sedda keigefallimat warra ollewad, se on — iggawenne õnnistus. Ka Wannas Testamentis leiame sedda

möttet innimeste seas wallitsemaſt, ehk kül prohwetid ſe waſto tapleſid, ja Ues Teſtamentis näeme, et Unniſteggia neid wariferid kõrwaſte ſöitleſ, kes ka arwaſid käſſu tö läbbi õigust ja õnniſtuſt enneſele ärratenida. Riſtirahwa seas wõttis ſe mötte niſugguſt näggu, kui olleſ ta õiete tulluliſ hingele. Kui riſtirahwas näggid, et ka riſtitud Romaliſed omma pehme ellu ja lihahimmu täitmiſſe läbbi hukka läkſid, ſiis arwaſid nemmad, et riſtirahwale ſünnib ſedda wihhata ja ſe eest emale hoida, miſ ka tõeſte tõſſi on ja Summala tahtmiſſega ühte ſünnib; agga ſe ei ſünni mitte tõega ja Summala tahtmiſſega ühte, et riſtirahwas ſepärraſt arwaſid tarwiſ ollewad, et riſtiinnimenne peab fogguni ilmaſt ja teiſteſt innimeſteſt tagganemia. Kui niſuggune mötte riſtirahwa seas olli wõimust wõtnud, ſiis ei olle immekſ panna, et need keigeparremad ja uſtawamad innimeſed ei tahtnud abbielluſ ellada ehk mu wiſil ennaſt rahwaga ſeggada ehk ühtegi ilma warra tagganõuda, ja ſepärraſt innimeſte ſeaſt tühja paika ärräläkſid, omma ihu keigel wiſil pinakiſ, nälga ja jannu kannataſid ja hädda pärraſt ni paljukeſt agga toitu wõttſid, kui innimenne meſſas ja kõrbes pälja kääga enneſele wõib ſata, ja ſeſt ei holiſnud, et päwa pallaw neid kõrwetakiſ ehk talline külmiſ neid wärrifiſema pandiſ, kui neil agga niſaljo jõudu olli keige päwa põlwile maakiſ olla ja Summalat palluda. Niſuggune ellu olli nende meleſt üks pühha ellu, kelle pärraſt Summalal hea meel on, ja rahwas kufuſid neid, kes niſugguſt ellu piddakiſ, pühhakiſ ja õigekiſ Summala lapſikiſ. Mõnni mõtles weel raſkemakiſ pina wälja, et Summalale ſellega weel ſuremakiſ auu tehha, nendakiſ kui need tulbamunkad, kes kõrge tulba otſakiſ ſeiſid egga ſeält ial mahha ei tulnud leiba wõtma ehk puhkama, waid keige ellu aia omma aſſemel ollid ja ſellega ennaſt toitiſid, miſ rahwas neile ſuhhu piſtiſid. Sõl-
dakſe, et üks neikiſ keigepühhemakiſ tulbamunkadeſt 30 aastakiſ ni wagguſt omma tulba otſakiſ ſeiſnud, et liinud

temma peas pessa teinud. Mõnned mehed, kes ilma wiisid ja ilma asjad ärrapölgasid ja omma elluaega palwusse luggemisses tahtsid wita, hakkasid pea ka ühhes seltsis ellama. Nemmad ehitasid ennesele sured maiad, kus nemmad ühheskoos elasid ja iggapääw mittoförd jummalaoorjust piddasid ja kust nemmad paljo wälja ei tulnud, et nemmad ennast ilma rahwaga ei seggaks. Nisuggused mehed kutsuti munkaks ja nende maiad floostriks. Eßimesesed floostrid ehitati Egiptusse maal, agga se pühhaks arwatud elluwis laotas ennast seält kaugele wälja, ja sel aial, kui Romariit hukka läks, ollid ülle keige sure rigi jubba mitto tuhhat floostrit ja mitto kümmetuhhat munka. Ka puhtamad naesed ja tüdrukud, kes ei tahtnud ennesele kurja ilmaga teggemist teha, koggusid setarbis ehitud floostridesse ja kutsuti nunnaks. Munkad ja nunnad tahtsid omma wiiside läbbi pühha rahwas olla ja Jummalatahtmist täita Issanda Jესusse sõnna järrele, kui temma ütles (Matt. 5, 48): „Teie peate täieste waggad ollema, nenda kui teie Issa taewas täieste wagga on;“ agga nende nõu, nisugguse floostri ellu läbbi täieste wagga olla, olli üks tühhi nõu, sest kirjitud on: „Te tööd ja pallu Jummalat!“ Kes Jummalat pallub, agga ei tahha tööd teha liggimeste tulluks, se ei te Issanda tahtmist. Mõnned munkad ja nunnad tundsid sedda ka ärra ja teggid floostris tööd, ja nimmelt armutööd liggimestele. Nenda said mõnnes floostris wiggased ja haiged arstitud, waesed üllespetud, lapsed kolitud ja muud head innimestele tehtud; agga enamiste ei hõlinud munkad ja nunnad paljo ühtegi liggimestest, waid püüdsid agga omma floostri seadust kangeste pidada, kus neil olli ettekirjutud, mittoförd nemmad piddid iggapääw palwusid luggema, mittoförd näddalas paastuma ja muud nisuggust. Et keif rahwas neist suurt luggu piddas ja arwas, et nemmad kui pühhad innimesed parremaste ärrateaksid, mis Jummalatahtminne on, siis ollid ka nemmad süüdlased, et risti-

rahwa seas se mõtte võimust wõttis, mis Judaliste seas Ewangeliummile wastoseisis, se mõtte, et innimenne omma õigusse läbbi ehk käsutäitmisse läbbi wõib õn- saks sada. Nemmaid hakkasid käsu teud kallimaks pid- dama, kui süddame ärraandmist Issanda kätte ja said wariseride sarnatseks, lotes omma töö ja ärratenimis- se läbbi õigeks sada, ei mitte ussu läbbi. Ehk kül püh- had apostlid sedda on ärrakelanud (Kalat. 3, 11), siiski tükkisid ristiinnimesed kangeste se peäle, pühha teggude läbbi õnnistust tagganõuda, ja se efsiminne ussu tee peält on ristirahwale suurt hinge kahju teinud, fenni kui meie õnnis Lutter üllestõusis ja pühhast kirjast rahwale ärraselletas, et innimenne ükspäinis ussu läbbi Summala ees õigeks saab.

Trükkimise wiggad.

- Zehhef. 29 ribda 10 üllewelt „Morea tüts tükkifenne“ asfemel loe „Moreat
 üts tükkifenne.“
 „ 32 „ 15 alt „neilsõbba“ asfemel loe „neil sõbba.“
 „ 65 „ 9 üllewelt „suur Kartago wõimus“ asfemel loe „Kartago
 linna suur wõimus.“

